

Iturri urdinen bila (Leizarragaren Testamentu Berria eta hari erantsitakoak)

Patxi SALABERRI MUÑOA

0.- Gehiegi jorratu gabeko arazoa gertatu da luzaroan Joanes Leizarraga kalbindarrak euskaratu zituen lan desberdinen edizioen identifikazioarena. Dena den, ez zen bigarren ordukoa izan beskoiztarrak *Testamentu Berriaren* grezierazko bertsioa (bakarrik) erabili ote zuen planteatzen zuen hipotesia, ez eta, urrats bat haratago, itzultzaileak jatorrizko testuekin jokatzeko izan zezakeen askatasunaren inguruko eztabaida bera ere.

Iturrien identifikazio-eginkizunaren ohiko zailtasunak areagoturik agertu dira betiere Eliza Erreformatuak bere historia laburrean argitararazi zituen obren edizio aniztasuna zela medio. Izatez, obra beraren edizioak zuzenduaz, osatuaz edota, behin baino gehiagotan, unean uneko premia eta interesen arabera egokituz joan ziren urte gutxiren epean. *Catechisme* edo *Bible* delakoa bezala beste guztiak, Kalbinek atondutako lanak Leizarragaren erreferentzia-esparru erlijiosoa zen frantses geografian barrena argitaratu eta banatu ziren, fede berria hedatu nahian. Egitekoan jarritako adoreak edizioen ugaltze nabarmena izan zuen ondorio.

Inprimatzen zailen ziren eta koste gehien zuten biblien ekoizpena, esaterako, eskerga izan zen Geneva aldean: "alors que la période 1540-1550 n'avait vu que deux éditions genevoises de la Bible en français, la décennie suivant (1551-1560) avait donné le jour à trente-quatre [sont comprises dans ce nombre les mêmes éditions

qui paraissent sous des noms différents, pour cause d'association]. Genève continue à produire beaucoup, pendant la période 1561-1570, puisque vingt-huit nouvelles éditions complètes de la bible réformée française sont publiées" (Engammare 1991, 363).

Ordutik hona igarotako laurehun eta berrogeita hamar urte luzeek ere beren zama larria utzi dute testuen identifikazioaren ahaleginen jolasean, argitaratutako edizio asko, ez bakarrik han-hemenka barreiatu, galdu ere egin baitira dagoeneko, Leizarragaren *Kalendreraren* iturri izan bide ziren *calendrier* izenekoene genealogiaren berre-raiketa-lanak ezin garbiago erakusten duen legez¹.

Ahuleziak ahulezia eta gabeziak gabezia, saio xume bat eskaini nahi zaio lerro hauetatik beskoiztar itzultzaile-moldatzailearen lanen iturri izan bide zirenen identifikazioaren oinarriak jartzeari, oraingo honetan, *Testamentu Berria* eta hari erantsita argitaratuak baino aztertuko ez badira ere.

Kuxkuxeatze filologiko hutsetik harantzago, honako proposamen honek, besteren artean, Leizarragaren hizkuntza-hautua eta itzulpen-estrategiak behar bezala ikuskatzeko bidea irekitzen lagun liezaioke ondoren letorkeenari² añador, pero cf. ahí mismo i Iacob, enganadora". Leizarragaren iturrirei erreparatuz gero, garbi dago *enganadorea* hitza frantsese.

Uste horrekin datoz, hain zuzen, ondoko lerrook.

1.- Leizarragak berak *Kalendreran* agertzen duenez, *Testamentu Berriaren* inprimatze-lana 1571ko irailaren 24an burutu zen: "Egun hunequin Testamentu berria Heuscaraz lehenic imprimitzen acabatu 1571" (*Kalendreran*, [a.vii], r^o).

Zertxobait beranduago –baina udazkenean edonola ere, larrazkeneko azokak baliatu behar baitziren halako liburuen salmentarako–, kaleratu zuen *Kalendreran* eta, nonbait, *ABC edo Christinoen instruc-*

(1) Salaberri (prentsan).

(2) Beste inon iradoki izan dugun moduan (2007), ez dirudi testuen arteko parekatze sistematiko zehatzak lexikoaren esparrura ekar lezakeena ere hutsaren hurrengoia izango zenik. Adibide xume bat erabiliz, *Orotariko Hiztegian* ez da argi geratzen zein desberdintasun atzematen zuen Leizarragak *deceviçalea* eta *enganadora* hitzen artean (Linschmann – Schuchardt 1900: 1990, 1199), ez baitio, izan ere, G. Arestik proposatutakoari zalantza-puntua baino eransten: "Ar[es]ti [...] traduce 06

tionea bera. Guztiak, ezaguna da, Arroxelan, Pierre Hautin³ inprimatzailearen etxean.

Iritsi zaizkigun albisteen arabera, bospasei urte behar izan zituzten kaleratze-premia larria zuen bertsioaren zuzentzeak eta inprimaketa-lana prestatzeak. Gertaera harrigarri xamarra, zeren, antza denez, Leizarragaren behin-behineko euskaratze-lanak pare bat urte besterik ez baitzuen iraun, 1563tik 1565era, hain zuzen. Baina bitxia izan arren, ilunegi segitzen du oraindik gertatuak.

Bestelakorik kendu gabe, jakina, inprimatze-atzerapen horren arrazoa zertxobait argiago gera liteke, baldin, hipotesi bezala, editore-aldaketaren bat suertatu zela egiaztatuko balitz. Edo zehatzago esanda, Arroxelako Hautin editorea baino lehenago Genevako Jean Bonne-foy izan zela aukeratua frogatuko balitz⁴.

Argitalpenaren luzatze-atzeratzeak hobe uler litezke, bada, tartean liburuen edizioa Genevatik Arroxelara aldatu zela suma baledi.

Eta Bonnefoy-ren izena ekartzen badugu, ez da kasualitatez edota apeta hutsez, beste arrazoi sakonago bategatik baizik. Jean Bonnefoy, izatez, Kalbinek sakon berrikusia zuen eta, geroztik, kalbindarek ofizialtzat hartua zuten frantsesezko *Le Nouveau Testament* delakoaren⁵ argitaratzailea izan zen Genevan –gutxienez-1563an, hain zuzen ere, Leizarragari *Testamentu Berria*⁶ itzultzeko agindua eman zitzaion urtean bertan.

(3) Leizarragaren argitalpenetan "Pierre Hautin" gisara agertzen den inprimatzailea Lyongo eta Parisko edizioetan "Pierre Haultin" modura agertzen da. Hortik, beraz, inoizka Pierre Hau(t)in bezala azaltzea artikulu honetan barrena. Nafarroako Joana Albret erreginak erakarria, Arroxelan aritu zen 1570etik 1588ra bitartean. Inprimatu zituen lehen lanak Leizarragarenak izan ziren..

(4) 1565eko Oloroeko sinodoaren eskuizkribuak kontsultatzeko aukera ezak Lacomberen transkribapenez ballatzera garamatzen arren, egiaztatu egin beharko litzateke ea Leizarragaren eta euskal lau Ministro zuzentzaileen lanen ordainketa burutu behar zuenaren deitura "Monsieur de Bonnefont" zen ala Genevako inprimatzailea zenarena: "Bonne-foy" (edo "Bonnefoy"). Errazago ulertuko litzateke honako esaldia- ren esanahia: "[...] Monsieur de Bonnefont A la La Requisition du Synode A promis de faire apres qu'il aura Communique avec le Conseil Ecclesiastique que M. Lissarrague auroit deux Cens Liures come Les Ministres non mariés" (Lacombe 1931, 364; gurea da letrakera etzana). Eta egokiago ezkonduko litzateke, halaber, lan honetan barrena azalduko diren hainbat hipotesirekin.

(5) *NT*, hemendik aurrera.

(6) *TB* laburdurekin ere aipatuko da aurrerantzean.

Bestalde, eta hartarako arrazoirik ez bide zen arren, *TB*ren bana-keta hiru urtez atzeratu zen argitaratu zenetik, 1574ko abenduaren 15era arte, alegia. Orduko Paueko Sinodoak honako erabaki hau utzi zuen idatzita: "... Les Nouveaux Testamens en Langue Basque seront distribués par Les Colloques, en rendront compte au Synode prochain" (Lacombe 1931, 365-366).

Urte larregi, agerian da, euskal eliza erreformatuak ezinbesteko zuen erlijio-liburu fundazionalak kalea ikusi zuen arte. Suposatzekoa da, dena den, hark ez bezala, *Kalendrerak* eta, agian, *ABCak* berak ere argitaratu bezain pronto ezagutu zituztela euskaldunen supazterrak eta eliza-zokoak.

2.- Nolanahi ere den, eta Leizarragaren liburu nagusiaren ediziora itzuliz, diogun lehendabizi ez direla gutxi *Testamentu Berria* izendapenaren bitartez ezagutzen den argitalpena osatzen duten atalak, eta ez guztiak maila berekoak, ez bederen garrantziari eta sorkuntza-mailari dagokienez.

Guztietatik, jakina, *Testamentu Berria* bera da lehendabizikoa garrantzian eta tamainan, eta arazo gehien ematen segitzen duena; ez dago horretan zer duda. Haietako bat, berez erakargarria filologia-
ren esparruan, itzultzaileak baliatutako iturriei datxekiena eta, gorago azaldu bezala, hemen mahaigaineratu nahi genukeena.

Ildo horretan, Leizarragak *TB*ren itzulpenerako Olivétan-en frantsesezko bertsioa, grezierazkoa eta *Vulgata* erabili zituela zioen iritzia, luzaroan hedatuena, azken urteotan baztertuxe geratu da, egiantzekotasun gehiago erakutsi baitu grezierazkorik ez zuela ballatu dioen hipotesiak. Baina harantzago eginez, hipotesi egokia dirudi *Vulgata* bera ere erabili ez zuela dioenak.

Are gehiago (eta hau da hemen sustatu nahi genituzkeen hipotesietako bat): egun bidezkoago dirudi Leizarragaren eredu nagusia 1559ko urritik 1563ra bitartean frantsesez argitaratu *Nouveau Testament* izenekoren bat izan zela pentsatzeak⁷, eta ez 1564koa, Lafo-

(7) Hipotesi horren barnean, gehiago ere hertsu litezke datak, izan ere, 1560-1561ekoa izan baitzen Leizarragak ezagutu eta erabili zuen *NT*aren testu-finkapenaren ezaugarri nagusi gehienak bildu zituen argitalpena (adibiderako, Mt 2, 6 pasarteko "princes" hitza urte hartako edizioan hasi zen "gouverneurs" bilakatzen, etab.), 1560an burutu baitzuten Kalbinek eta Bêze-k "la dernière révision importante du

nek proposatu zuen bezala (1943: 1980, 50), hala izan balitz, besteak beste, Leizarragak ez baitzukeen urte bat besterik izan berea burutzeko.

Guztiarekin ere, Erreformaren mekanismoak sakonegi ezagutzen ez dituenak ere badaki eliza protestanteetan zenbat toki uzten zitzairen inprobisazioari eta nork bere aldetik ibiltzeari. Soberan legoke, ziurrenik, antonomasiak Liburua zena (liburu sakratua) oso gutxi baino ezagutzen ez zituzten hizkuntza batzuetatik oraingoz kultur hizkuntza bezala onduak ez zirenetara translatatu behar zenean itzultzaile-interpretatzaileen askatasuna norainokoa izango ote zen galdetzen hastea.

Eta zalantzarik geratuko balitz, aski luke edonork Bonne-foyren ardurapeko *Le Nouveau Testament*aren izenburu osoa⁸ eta hasierako gutuna⁹ irakurtzea. Argi uzten da bertan behar bezala zuzendua eta finkatua zela frantseseko bertsio kanonikoa, "behin betiko"¹⁰ ikuskatze-lanak Kalbinek berak eta Theodore de Bèze teologoak eginak zirelarik¹¹.

Nouveau Testament avant 1588" (Engammare 1991, 361, oharra). Mola-nahi ere, gogora bedi urte haletan argitaratutako bertsio guztiak testuetan bai, baina xehetasunetan eta paratestuetan ez zirela berdin-berdinak. Adibidez, Jean Tournes-ek 1561ean Lyonen kaleratu zuen *Bible* delakoan (lan honetan bigarren mailako erreferentzia nagusiztat erabiliko den horretan, alegia), bigarren parteko *NT*ko testuen alboetan dauden ohar biblikoak Leizarragarenak bezalakoak badira ere (inolako komentariorik gabeak, hain zuzen), kapituluaren hasierako laburpenek ez dute zerikusirik beskoiztarrenekin. Hori bai, *NT*ren hasieran ez da falta liburuen izenen koadroa (1563ko *NT*an ez bezala, honetan Leizarragak egiten duen bereizketa egiten da epistolen atalean: "Epistres de S. Paul" eta "Epistres catholiques"), ez eta *Testamentu Berriak* amaieran ematen duen izen propioen zerrenda ere. Amaierako "Recueil d'aucuns mots & manieres de parler difficiles du nouveau Testament avec leur declaration" atala ere Leizarragarena bezalakoa da (azken honena, gogora bedi, euskararen hiztegiara eta senera egokitua).

(8) *Le Nouveau Testament, c'est a dire, La nouvelle alliance de nostre Seigneur Iesus Christ. Revue & corrige de nouveau sur le Grec, par l'avis des Ministres de Geneve. Avec annotations revuees & augmentees par M. Augustin Marlorat* (Geneva, 1563).

(9) "A tous fideles chrestiens, nos tres chers freres en nostre Seigneur Iesus Christ, Les Ministres de la parole de Dieu, grace & paix en iceluy" 1559ko urriaren 10eko (1563, orri-zenbakirik gabe).

(10) Esanak esan, ezin ahanzi daiteke Olivétan-en *Bibliak XVI*. mendean ezagutuko duen berrikuskatze- eta egokitze-lan osoena eta sakonena ez zela 1588ra arte burutuko (ikus Engammare 1991).

Gainera, koldarregi izan gabe ere, zein itzultzaile erreformista ausar zitekeen gutun hartan definiturik agertzen ziren translatazaileen irudiko izaten?: “[...] maintenant Satan a trouvé autant de translata-teurs qu’il y a d’ esprits legers & outrecuidez, qui manient les Escritures: & trouvera encores desormais de plus en plus [...]” (1563, z.g.). Nonbait sudurretan errotua segitzen zuen hamar urte lehenago Genevan penitentziaturiko Migel Servet-en gorpuaren erre-usainak!

Beraz, Bonaparte euskalariaren irizpideari jarraiki Vinsonek idatzi legez, “... il est probable [...] qu’il a suivi la version française en usage de son temps dans les Églises réformées” (Vinson 1891-1898: 1984, 34).

Bere garaiko bertsio frantsesa eta hura besterik ez, erantsiko genuke guk.

Eta, hautuari eragozpenik atera lekiokkeen arren, Bonne-foy-ren 1563ko edizioa¹² jarri nahi genuke ikusmiran, besteak beste, esku-ragarrietako bat izateaz gainera¹³, mugarri garrantzitsua izan ere zelako *NT*aren inprimatzearen historian.

Dagoeneko, Kalbinek eta Bèze-k berrikusi eta zuzendutako *Le Nouveau Testament* delakoaren edizio horretarantz apuntatu genuen beskoiztarraren iturri nagusi bezala, hari eskainitako lan baten hitzau-rrean¹⁴. Urte bereko udaberrian Leizarragari Beskoitzen egindako omenaldian aurkeztu genuen hipotesi horren ildotik abiatu ziren, ha-laber, handik hilabete batzuetara argitaratu zen *Testamentu Berriaren* faksimilaren aurkezleak ere¹⁵.

(11) “Laquelle charge ils ont acceptee, & (moyennant la grace de Dieu) telle-ment executee, selon nostre iugement, que nous esperons que nostre Seigneur en recevra profit” (1563, z. g.).

(12) *Le Nouveau Testament* (Geneva, Bonnefoy, 1563).

(13) Honako helbidean: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k108678p.image.r=calvi%2C+jean.f6.langFR>.

(14) Ikus gure *Leizarraga Zaharra, Leizarraga Gaurkoa* (2007).

(15) Ikus Kintana 2007 eta Knörr 2007.

Gabezien artean, aitortu behar da ezin izan dela 1562an argitaratutako *NT*aren alerik kontsultatu¹⁶, nahiz eta ordurako ia erabat finkaturik ziren 1563ko edizio honen testu-ezaugarri gehienak¹⁷.

Bonnefoy-ren 1563ko edizio honetaz baliatuz dioguna, beraz, Leizarragaren iturria identifikatzen hasteko behin-behineko saio gisa baino ez da eskaintzen.

Izan ere, inoiz zehazki egin beharko den arren, erraz gaudituko lituzke orriotako mugak eta egile honen bitartekoak *NT*en arteko konparazio zehatza burutzeak. Uste dugu, dena den, aski daitekeela hiruzpalau "froga" xume aurkeztea baieztatzen ari garenen erakusgarritzat. Honatx:

Batetik, agerian dago, kapitulu bakoitzaren buruan, segituan garatuko denaren laburpen gisa jarritako titulu esplikagarriak¹⁸ Leizarragak 1563ko *NT*tik edo haren ildotik argitaratutako batetik jaso zitue-

(16) Cunitz, Baum eta Reuss-en oharren arabera, nekez izan zitekeen 1562koa Leizarragarenaren iturri zuzena, maizegi suertatzen baitira desenkontrua. Bat baino ez aipatzearren, *Apost. Acteac* 11, 26an dagoen pasartetxoa ekar daiteke: 1562ko edizioak honela dio: "Or advint que tout l'an entier ils s'assemblerent avec l'Eglise". Leizarragak honako hau idatzi zuen, ordea: "Eta gertha cedin urthe gucian Eliçarequin *conversa baitzeçaten*", hain zuzen ere gainontzeko *NT* frantsesek agertzen zutenaren ildokoa, hots, "Or advint que tout l'an entier ilz *converserent* avec l'Eglise" (gureak dira adibideotako letrakera etzanak).

(17) Esate baterako, estilo honetakoak izan ziren 1561ean finkatu eta ondoko edizioetan jasotako zehazpenak: "une precieuse perle" (Mt 13, 46), kasurako, "quelque perle de grand prix" bilakatu zen 1561eko ediziotik aurrera ("precio handitaco perla bat" Leizarragarenean); "il monta seul en une montagne pour prier" (Mt 14, 23) "il monta en la montagne pour estre à son privé afin de prier" bihurtu zen 1561etik aurrera ("igan cedin mendira bereciqui, othoitz eguin leçançat" Leizarragarenean). Eta luzeago bat nahi izanez gero, hona hemen Mt 15, 5-6 delakotik hartua (Leizarragak zenbaki bat gaizki jarria ematen duena): "5. [...] Le don qui sera offert de par moy, sera à ton profit: 6. Et ne honorera pas son pere ou sa mere (il sera quitte) [...]" 1561eko ediziotik aurrera honela geratu zen: "5. [...] Tout don *qui sera offert* de par moy, sera à ton profit: 6. Encore qu'il n'honore pas son pere ou sa mere *sera hors de coulpe* [...]" ("Eneganic den dono gucia probetchaturen çaic: ohora ezpadeça-ere bere aita edo bere ama *hoguen gabe date*. 6. [...]" Leizarragarenean).

(18) Laburpenak Robert Estienne inprimatzailleak ezarri zituen lehenabiziko aldiz 1553an argitaratutako *Biblian*. Horregatik eta orobat bertsikuluak numeraturik jartzen lehen *Biblia* frantsesa izan zelako bilakatu zen argitalpen hura erreferentziazko. Jean Crespin-en 1555eko ediziotik aurrera, ohiko egin ziren laburpenok biblia erreformatu guztietan.

la¹⁹. Egia da, halere, noizean behin aldaketa ñimiñoren bat egiteko "ausardia" erakusten duela²⁰.

Jatorri bera dute, orobat, *TB* barnean ez dauden baina testua ulergarri egiteko eransten dituen hitzek ere ("[...] Testamentu berriaren heuscarazco translatione hunetan hitz bakoitz batzu letra cheheagoz textu artean eçarri içan dirade, eçagun dençat ecen hec teztuan aditzen diraden hitzac içanagatic, eztradela ordea textu gorputz berecoac, baina declaragarri iarriac", Linschmann – Schuchardt 1900: 1990, 254)²¹. Erkaketa sistematikoaren faltan, eta grafiko hutsak ez diren akats zenbait kenduta²², esan daiteke "hitz deklaragarri" horien kointzidentzia-kopurua oso altua dela *NT* eta *TB*ren artean, bertsio bietan, jakina, letrakera etzanez aurkeztuak. Egia da, dena den, euskararen senak desberdin jokatzera behartzen duela behin edo behin, zeren, euskara eta frantsesa desberdinak izanik, hizkuntza batek behar dituen partikulak edo hitzak ez baitira beti derrigorrezko bestean²³.

(19) Aztertu ahal izan dugun Tournes-en 1561eko edizioak era "estilizatuagoan" (ez hain ongi taxutua eta zehaztua, alegia) ematen du laburpen gisako hori. Ezin, beraz, atal horretan bederen, Leizarragaren erreferentzia izan. 1566koa, ordea, 1563koaren ildokoa da ezaugarri nagusietan. Halere, didaktikoago eta begietatik sartzeko erakargarriago izatea bilatzen bazuen ere, askoz nabarrago eta nahasiago agertzen da azkenerako, batez ere kapitulu-buruetako laburpenetan (berdin Lk 22an, zein Apost. Acteac 13an edo beste edozeinetan). 1563koak eta Leizarragarenak erakusten dituzten neurria eta orekaren sena falta zala, oro har.

(20) Ausardia izan ala ez (*TB*ri dagokionez "ahal dudan fidelquiena eguin ukan dudala" ziurtatzen baitu beskoiztarrak Erreginarantzako gutunean: Linschmann – Schuchardt 1900: 1990, 253), ez da desberdintasunik falta testu bien artean. Nabarmen bat Mateoren 3. kapituluaren hasieran. 12. bersetaren laburpena dela eta, 1563ko *NT*ek honela dio: "12 *Le van en la main, La paille au feu*". *TB*k zerbait gehiago eransten du: "12 *Bahea escuan, lastoa suraco*, eta bihia granereraco" (gurea da letrakera zuzena).

(21) Paperezko euskarria ballatzen duen obraren eskuragarritasuna medio, *TB*ren inguruko erreferentzia gehienak Linschmann – Schuchardt 1900: 1990 edizioaren arabera eskainiko dira. Gogoratu behar da, halere, egun 1571ko edizioaren ale bat kontsulta daitekeela interneteko helbide honetan: http://www.euskomedia.org/PDFAnt/mono/leizarraga/leizarraga_biblia.pdf.

(22) Leizarragaren edizioaren akatsa da, etsenplu baterako, 67° orrian *hitzen* ordez, *hacia* jartzea: "Eta hauc dirade elhorri artera hacia recebitzen dutenac, hauc dirade, *diot*, hacia ençuten dutenac:" (Mk 4, 18). Honela dio 1563ko *NT*ak: "Aussi ceux qui reçoivent la semence entre les espines, ceux-ci *di-le*, sont ceux qui oyent la parole".

(23) Ikus, adibidez, Mt 3, 5 delakoa. Frantsesez: "Adonc vindrent à luy ceux de

Halaber, ezaguna da beste ebanjelio edo liburu biblikoetan dau- den antzeko erreferentziak markatzeko orduan, Leizarragak testuaren barnean izar (*) batez markatzen dituela alboan emango dituen aipuei dago(z)kien pasarte-hasierak. Aipatu *NTn* egiten dena besterik ez du egiten.

Bestalde, aipuak ere 1563ko *NT*koak berak dira, ez da alderik haien artean. Ebanjelio berekoak diren aipuak adierazteko, eta autore berberaren laburdura ez errepikatzeagatik, frantsesezko bertsiolan *Sus* (gorago) edo *Sous* (beherago) erabiltzen diren lekuetan, Leizarragarenean *Lehen* eta *Berriz* agertzen dira, hurrenez hurren (ikus, adibidez, Mt 15, 22 eta Mt 16, 8, alboan).

Lexikoaren arloan "hurbiltasun" handia erakusten du Leizarragak frantsesarekiko. Esate baterako, hitz berezi batzuk baino ez erabiltzearren, 1563ko bertsioko *chable, banque, maistre d'hostel, gendarmes, marcs, fascherie, iuppe, lunatique, commencement de signe, m'empesche...*, Leizarragak honela ematen ditu: *chable, banquean, mestedostalari, gendarmesac, marcoac, fascheria, iupa, lunaticoa, signo hatse, empatchatzen nau, etab.* Edo Lk 8, 43: frantsesezko *...la quelle avoit despendu toute sa substance en medecins*, Leizarragak honela: *eta medicuetan bere sustantia guzia despendatu çuen*). Nabarmenago da dependentzia hori akatsetan. Adibidez, testuak (Eg 8, 34) *galdetu* hitza behar badu ere, frantsesez *respondit* ematen da eta euskaraz, jakina, *ihardetsi*.

Zinez baieztza liteke sintaktikoki ere estuki lotzen zaiola Leizarraga iturburuari, hala esaldi luzeetan nola motzetan. Halere, zenbaitetan arazoak sortarazten ditu iturriarekin fidelki jokatzeko nahiak eta ez gutxitan arraroegi (gaizki?) euskaraturik geratzen da pasarteak. Mt 16, 13 dugu adibide. Frantsesezko *Qui disent les hommes que ie suis, moy Fils de l'homme?*, Leizarragak honela euskaratzen du: *Ni nor naicela dioite guiçonéc, guiçonaren Semea?*

Erantsi behar da, dena den, Leizarragak hobetu egiten duela 1563ko *NT* kalbindarraren "logika" –barkatuko ahal zaigu baieztapenaren gordinal– hainbat ataletan. Adibiderik aipatzekotan, *Apostoluen*

Jerusalem, & toute ludee, & toute la contree qui estoit à l'environ du lordain". Leizarragak "hitz deklaragarri"-rik gabe josten du esaldia: "Orduan ethor cedin harengana Ierusalem eta ludea gucia, eta Iordanaren Inguruko comarca gucia".

Fuill. I.

IESVS CHRISTEN

EVANGELIO SAIN-

DVA S. MATHEVEN

ARAVRA.

GAP. I.

1 *Iesus Christen berbaſſo eta haraguiaren eratarco aia reñcoac. 18 Nola hura Spiritu ſainduagane con- cubitaric, Maria virgine a Iofeph enarzagane izyo ipen den. 21 Cergatic icen eman iſyon Ieſu. 23 Emmanuel.*

1 IESVS CHRIST Luc. 3. 24.

David-en ſemaren,
Abrahamen ſemear-
ren generationeco Li-
buruá.

2 * Abrahamec engédra
ceçá Iſaac. * Eta Iſaac-
ec engédra ceçan Ia-
cob. * Eta Iacob-ec engédra citzan Iuda eta ha-
ren anayec.

3 * Eta Iudac engédra citzan Phares eta Zara
Thamarganic. * Eta Pharefec ceçan Aram.
4 Eta Aramec engédra ceçan Aminadab. Eta
Aminadab-ec engédra ceçá Naafſon. Eta Naaf-
a. 1.

LE SAINCT
EVANGILE DE

IESVS CHRIST

ſelon S. Mathieu.

CHAPITRE I.

1 *Les maectres de Ieſus Chriſt ſelon la chair. 18 Ce-
cen des ſainct Eſpſit. 21 de la vierge Marie. France
de Ieſeb. 21. Ieſus pourquoy ainſi nommé. 23 Em-
manuel.*

1 * J I V R E de la generation
de Ieſus Chriſt. ſils de Da-
uid, ſils d'Abraham. * Et
* Abraha engédra Iſaac. * Et
Iſaac engédra Iacob. * Et Iſa-
cob engédra Iuda & ſes freres. 1. *(Gen. 2. 4.)*
* Et Iuda engédra Pharez &
Zara. 7 de Thamar. * Et Pharez engédra Ef-
rom. Et Eſrom engédra Aram.
2 Et Aram engédra Aminadab. Et Aminadab
engédra Naafſon. Et Naafſon engédra Salomon.
3 Et Salomon engédra Boos de Rachab. Et Boos
engédra Obed de Ruth. Et Obed engédra
Ieſſé. 4. *(Gen. 11. 34.)*
* Et Ieſſé engédra le roy David. * Et Ieſſé
David engédra Salomon, de celle qui aſſé
eſt femme d'Urie.

4 Et Salomon engédra Roboam. Et Ro-
boam engédra Abia. Et Abia engédra Aſa.
5 Et Aſa engédra Ioſaphat. Et Ioſaphat en-
gédra Ioſam. Et Ioſam engédra Ozias.
6 Et Ozias engédra Ioſtham. Et Ioſtham en-
gédra Aſaz. Et Aſaz engédra Iotham.
7 Et Iotham engédra Achaz. Et Achaz engédra
Eſſek. Et Eſſek engédra Manſſe. Et Manſſe
engédra Amſon. Et Amſon engédra
Uzzia. Et Uzzia engédra Joſias. Et Joſias
engédra Jechon. Et Jechon engédra
Sedec. Et Sedec engédra Ieſus Chriſt.
8 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
9 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
10 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
11 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
12 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
13 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
14 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
15 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
16 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
17 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
18 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
19 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
20 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
21 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
22 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
23 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
24 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
25 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
26 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
27 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
28 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
29 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
30 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
31 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
32 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
33 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
34 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
35 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
36 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
37 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
38 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
39 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
40 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
41 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
42 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
43 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
44 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
45 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
46 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
47 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
48 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
49 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.
50 Et Ieſus Chriſt engédra Ieſus Chriſt.

Acteac liburuan aurkitutako bat ekar liteke hona, hots, *Apost. Acteac 12, 25* delakoa. Pasarte horretan, frantsesezko bertsio guztiak (baita 1563ko *NTa* ere) Barnabas-ez eta Paul-ez mintzo dira. Leizarragak, ordea, nahiago izan zuen "Barnabas-ere eta Saul"-ez hitz egitea, aurreko kapituluetan (VII, XI eta XII.etan) jarritakoaren ildotik.

Anekdotikoa dirudien kontu honek bere logika (sakona) du. Izan ere, euskarazko bertsioan ere "Paul" modura ezagutuko den apostolua, *Apostoluen Acteac* liburuaren logikaren arabera, "Saul" baino ez baita XIII. kapituluraino. Izen aldaketa, ezaguna da, 13, 9 atalean gertatzen da, ez lehenago: "Baina Saulec (Paul-ere *deitzen* denac" agertzen denean, hain zuzen²⁴. Desegokia, beraz, ordura arte "Paul"-ez mintzatzea, frantsesezko edizioetan hala egiten bada ere²⁵. Handik aurrera apostolua "Paul" izango da, ez bada gertatzen haren konbertsio uneetara (*Apost. Acteac 9, 4*) bueltarazten duten analepsi narratiboen jolasek besterik eskatzen dutela²⁶.

Jakina, une honetan nekez jakin liteke beskoiztarrarena berarena den egokitzapenaren ekimena ala erreferentziazko besteren batena, baina, guk dakigula, euskarazko bertsioan bakarrik aurki daiteke zuzenketa hori²⁷.

(24) Izen-aldaketa "ofizial" hori honela islatzen dute 1563ko edizioak eta Leizarragak XIII. kapituluaren hasierako laburpenean: "2 Barnabas & Saul separez pour prescher [...] 50 Persecution contre Paul" eta "[...] 2 Barnabas eta Saul predicatzera separatzen [...] 50 Persecutione Paulen eta Barnabasen contra".

(25) Goragoko XI. kapitulua ere honela amaitzen da frantsesezko edizioetan: "par les mains de Barnabas & de Paul". Leizarragak, berriz: "Barnabasen eta Saulen escuz" (*Apost. Acteac 12, 30*). Nolanahi ere, hemen artikulua luzatzera eraman behar ez lukeen ohar bat erantsi beharra dago: aipatu pasarte horren segidan dagoen XII. kapituluaren hasierako laburpen modukoan "25 Barnabas eta Paul Ierusalemara itzuli" idazten du Leizarragak. Pentsa liteke, hasiera batean bederen (eta garatzeko hipotesia genuke honako hau ere), beskoiztarrak TBaren itzulpena bukatu ondoren edo erantsi zizkiola, ia hitzez hitz jasota eta esaten zutena kuestionatzeko astirik gabe, 1563ko edizioko laburpenok.

(26) Hala gertatzen da, adibidez, liburu bereko 22, 7 eta 26,14 pasarteetan ("Saul, Saul cergatic persecutatzen nauc?") eta 22, 13 delakoan ("Saul, anayé, recebi eçac ikustea").

(27) Cunitz, Baum eta Reuss-en edizio-erkaketaren arabera (1893-1900, t. IX, 327 oharra), honako "ortodoxia" hau ez da frantsesezko argitalpenetan ematen, "ofizialki" aurkeztu aurretik ere erabiltzen baita "Paul" izena (ikus *Apost. Acteac 12, 25*).

3.- Leizarragaren *Testamentu Berria* deituriko liburuak badu, horratik, nabarmendu beharreko bestelakorik ere, harekin lotura zuzenik ez duten atalak, hain zuzen. Haien guztien antolamenduz mintzatzean, beraz, komenigarria da bereizketa hori ikusmiratik ez galtzea, *TB*rekin lotura zuzenik ez duten atalek funtzionamendu autonomoa(goa) izan baitzezaketen kaleratzerako orduan²⁸.

Has gaitezen, bada, *Testamentu Berria* linguistikoki eta –batik bat– doktrinalki zuzen ulertu ahal izateko prestatuak ziren atalak miatzen.

Nafarroako erreginari eskaintzen zaion **“Gucizco Andre noble ioanna Albrete...”** gutunak irekitzen du idazlana (bai frantsesez eta bai euskaraz erredaktatua)²⁹ eta **“Heuscalduney”** zuzendutako aitzin-solas laburra³⁰ dator ondoren, bi-biak Leizarragak (Leizarragak berak) idatziak. Testu zehatzak dira, egileari eta hark hartutako eginkizunaren inguruabarrei buruz hitz egiteaz batera, Euskal Herriaz eta euskararen egoeraz ere mintzo direnak, sinatzaileak baino ezin idatz zitza-keenak. Eredu edo iturri zuzenik ez zutenak, alegia.

Leizarragarenak dira, orobat, *TB* beraren amaieran dagoen **“Cuberoaco herrian usançatan ezdiraden hitz bakoitz batzu hangora itzuliac”** izeneko lexiko-taula laburra eta, jakina, bertan tar-tekatutako hizkuntza oharñoa³¹. Honela dio datiboari buruzkoa den ohar honek, zuberotarren belarrientzat ezohiko egingo zen erabileraz ohartarazteko: **“ey, er**, dativo singularian **ari** erraiten dena, Cuberoan eta aldirietan pluralean erraiten da, **er**, eta bercetan gucietan **ey**: hala nola batez minçatzera erraiten da Heuscalerri gucian guiçonari, emazteari, haourrari: eta anhitzez minçatzera, Cuberoan eta aldirietan guiçonér, emaztér, haourrér, eta bercetan, guc heuscarazco translatione hunetan usatu ukan dugun beçala, guiçoney, emaztey, haourrey, &c.”.

(28) Baina, eskuarki, liburu larriagoen eranskin gisara argitaratzen zituzten frantses eliza “drezatuek”, berdin *NT*rekin batera zein Marot eta Bèze-ren *Pseaumes* delakoarekin (Ikus Barclay Squire 1912-II, 342-348).

(29) “Gucizco Andre noble ioanna Albrete Naffarroaco Reguina Bearnoco Andre guehién &c, denari, bere cerbitzari gucizco chipiac eta gucizco obedientac, ioannes Leizarraga Berascoizcoac, Iesus Christen gratiá eta baquea desiratzen” (Linschmann – Schuchardt 1900: 1990, 249-253; frantsesezko bertsioa: 243-248).

(30) *Idem*, 254.

(31) Linschmann – Schuchardt 1900: 1990, 1213-1214.

Lexikoari dagokionez, hirurogeita hamar bat baino ez dira Leizarragaren ustez Zuberoko jendeari ulergaitza egin zekizkiokeen hitzak³². Aurreko testu biez esan bezala, honako honetan ere ez du zen-tzurik ustezko iturririk bilatzen salatzek, Leizarraga baitute sortzaile eta erredaktatzaile.

Aitzitik, gainontzeko idazkiak kalbindar elizak agintzen zuenari segituz burutu ziren, inoizka baten baten barnean hizkuntz jolas pertsonalerako ate txikiren bat irekirik suertatu bazen ere. **"Testamentu Berrico hitz eta minçatzeco manera difficil bakoitz batzu bere declarationéquin"** atalean³³, esaterako, Leizarragak egokitzapen interesgarri zenbait utzi zituen inprimaturik.

Hiztegiño gisara planteatuta, iturritzat hartutako frantses testuetatik jasotako sarrerak eta definizio-deklarazioak ematen dira bertan. Bada, edozein modutan ere, jatorrizkoarekiko alderik; besteak beste, Leizarragak ez ditu jasotzen frantsesezko bertsioan dauden hitz guztiak, eta ez, hain zuzen, euskaldunentzat ulertterazak zirelako, ez baitirudi *Cervoise*, *Circoncision*, *Doigt de Dieu*, *Parole*, *Peagers*, *Phylactere*, *Quadrin*, *Servante*, *Statere* eta *Vipere* bezalakoak gurean arruntegiak zirenik. Horien ordeztu, hizkuntzaren eta kulturaren senak edo eskaturik, beste batzuk tartekatu zituen beskoiztarrak, hala nola, *arnea*³⁴, *erhia*³⁵ eta *guçona*³⁶ hitzak eta *guerta cedin*³⁷ eta *guertha*

(32) Zalantza egingo genuke atal horretan agertzen den hitz bat ez ote zen tokiz kanpo suertatu, nahiz eta horretan bertan paratua geratu zen beste atal desberdinen egitura zurrunkan behartuta. "Pescadore, *arrançale*" hitzaz ari gara. Izan ere, nekez tarteka zitekeen hebraierazko eta grezierazko hitzen artean, eta, bestalde, ez zen hitz *difficilen* zerrendan kokatzeko modukoa, besteak beste, atal hau TBrekin emana eta berrikuntzei itxia zetorrelako Genevatik. Honela definitu zuen Leizarragak, atal berezia beharko zukeen testua: "Pescadore, *arrançale*. Guehienci lekuetan arrançale erraitenagatic, heuscaldun anhitzi, ma. 4. 19 eta marc. 1. 17. Nic eguinen çaituztet guiça pescadore hobequi itzeuquiz, ecen-ez. Nic eguinen çaituztet guiçarrançale: hala usatu ukan dugu" (Linschmann – Schuchardt 1900: 1990, 1214).

(33) Linschmann – Schuchardt 1900: 1990, 1201-1213.

(34) "Hartzen da hordi ahal deçaqueen edari guciagatic" (*Idem*, 1202)

(35) "Iaincoaren erhia erran nahi da, laincoaren verthutea ceinez obratzen baitu" (*Idem*, 1204-05)

(36) "Scripturan hartzen da, guiçon eta emazte, chipi eta handi guciacgatic" (*Idem*, 1206)

(37) "*Guertha cedin*, eçarri dugun lekuan, Grecac emaiten du, eguin cedin: baina minçatzeco manera hunez usatu ukan dugu, ez hala erraiten dugunean, Ignorantac minço diraden beçala, venturazco edo tropuzco gauça dela erran nahi dugulacotz, baina lengoagean moldezcoago itzeuquiz, eta Francesari iarreiquiz" (*Idem*, 1206)

RECVEIL D'AVCVNS MOTS ET MANIERES

DE PARLER DIFFICI-
JES DV NOUVEAV, TÉ-
stament, avec leur
déclaration.

Advertissement au Lecteur.

Peut-être qu'il y a quelques mots & manières de parler au Nouveau Testa-
ment qui ne seroyent point entendus d'un chacun, de sorte qu'il ne soit
en usage commun du peuple; nous en avons fait un petit recueil avec la
déclaration. N'en point pour espérer profondément ce qui se pour-
roit traicter entre gens sçavans, ne pour remettre raison entolégue déditi-
té-mots seulement afin que les vuides & ignorans sçachent quelle en est
la signification & par ce moyen ne soyent empeschés en la lecture.

A B S, est un mot de l'homme duquel il vit, comme
la ligne vulgaire qui au 10. 28. 39 de saint Matthieu,
estoit vusite au peuple & au 8. 35 de saint Marc, & au
2. Cor. 1. 23, & 1. Pier. 1. 9. 22, &
de nostre Seigneur Jesus Christ, Actes 15. 24. Auteurs foisoit pour
venir de la vraye langue He-
braïque, & signifie Pere.
Ame se prend quelque fois
sic lors par le mot d'Esprit, 25
me 1. Thell. 5. 23.

A N G E signifie, trāslaté de mot
à mot, Messager: mais il se prend
communément pour les esprits
celestes qui seruent à Dieu pour
faire & exploieter sa volonté
celste.

A R C H E V E S C E est un nom compo-
sé, qui signifie principal, ou ex-
cellent entre les Anges.

A U G U S T E se prend non seule-
ment pour le premier qui a esté
ainsi nommé, mais pour les au-
tres Empereurs qui ont succé-
dé

TESTAMENTV BERRICO HITZETA

MINCATZECO MANE-
ra difficult bakoirz batzu
bere declaratio-
nequin.

ADVERTIMENDVA.

A E R E N baitinade Testamentu bertien empiñò
bitz eta mintatzeco manera, vifantzetan ezarriaz
quie, iyanen gabe ez dute etzicqueant; heratze ez
fuitentate batzua hitzua ez dute heratze. eta bera ez
bere deklaratioren eragin garru: Et Genet: saguquifian
etaz, eta, el heragui erran abai hitz quien rayfin guetien emaitze inien
tionaz, baina her a dute falasas, itazcut: Gan erpazchin abai lugetantise
aitz ditz erropat.

A B S, da
hitzbat, le-
fus Chri-
sten dim-
borian po-
pulu He-
braicoaren artean lengo-
age comunnen vianca-
tan cenic: eta heldu da He-
braicoen eguiazco lengoa
getic, cchin erran nahi bai-
tu hambat nola, Aita.

A N G E, deitzen diradè
Hebraicoz, ez haouride
diradenac solament; baina
abai de guetiac-ere: eta go-
neralqu hartzen denean;
erran nahi da hambat ana-
ye nola arrebata, eta ez mug
du huncraco, aitz-aimen re
gatic. Luc 1. 69.

A R C H E V E S, erran nahi
respetuz.

A U G U S T I N O S, gah arza etz
#11

*eztadila*³⁸ aditz formak. Horiezaz gainera, beste hainbat hitz-deklazio ere moldatu zituen Leizarragak. *Anaye* (*Frere*) hitzaren egokitzapenean, esate baterako, frantseseko "en langue Hebraique se prend pour tout parent en quelque degré que ce soit" soila honela osatzen da: "deitzen dirade Hebraicoz, ez haourride diradenac solament, baina ahaide guciac-ere: eta generalqui hartzen denean, erran nahi da hambat anaye nola arreba, eta ez mundu hunetaco, aita-amén respectuz, baina laincoaren respectuz" (Linschmann – Schurhardt 1900: 1990, 1201).

Kasuistikarekin jarraituz, interesgarria da, halaber, *Legionea* hitzarekin egin zuen egokitzapena, frantsesez "une bande de gendarmes qui contenoit ordinairement cinq mille hommes de pied, & cinq cens de cheval..." agertzen den bitartean, Leizarragak areagotu egiten baitu soldadu-kopurua: "cen gendarmesezko banda bat, ordinarioqui hamar milla oinezcoren eta borz ehun çamarizcoren contucoric..." (*Idem*, 1208). Orobat, jatorrizko *Denier* ("estoit une espece de monnoye, de la valeur de trois sols six deniers de France...") honela agertzen da *Dineroa* sarreran: "cen moneta mota bat hamalaur ardit Franciacoric valio cituenic..." (*Idem*, 1204). Hizkeren aberastasunaren lekukotasunaren aldetik, ezaguna da *Sabbathoari* egiten dion iruzkina, jatorrizko testua ("Or c'estoit le septième & dernier iour de la sepmaine, que nous appelons maintenat Samedi") honela ematen baitu beskoiztarrak: "Eta hura cen asteco çazpigarren eta azquen eguna, orain batéc larambate, bercec eguiacoitz eta bercéc nesquen egun deitzen duguna" (*Idem* 1211). Azpimarragarria, halaber, *ancia-noa* hitzaren definizio laburra, etab.

Guztiarekin ere, esku artean darabiltzagun 1561eko eta 1563ko edizioen amaieran aurkitzen den "Recueil d'aucuns mots & manieres de parler difficiles du Nouveau Testament avec leur declaration" izenekoaren egokitzapena baino ez da Leizarragak atal horretan eskaintzen duena³⁹.

(38) "*Guertha eztadila* erraiten denean, hartzeco da, ez gauçac hala heltzeco perillc balu beçala, baina neholere ecin hel daitelaco repostatan" (*Idem*, 1206)

(39) Egon badaude ere (ortografikoak, gehienak), ñimiñoak dira oro har 1561-eko eta 1563ko edizioetako "Recueil..." hauen arteko aldeak. *Osanna* hitza ematean, adibidez, 1561ekoak "proprement" hitza tartekatzen du esaldi batean: "David proprement au regard de lui".

BATBEDERAC IAQVITE-
co. eta maiz inacurizeco duen Aduertimendua
nola Jesus Christ den Jaincoaren Leguearen
frua, eta gure saluazeco moien bakizitza.

NAinco gauca gucien Creasale eta o-
 breco guzico perfectioa eta excel-
 lenats bere goitico creaturan mi-
 raculuzco baino miraculuzcoago co-
 nrauti izanire, are bere gucien gai-
 neco eta bere obra gucien montra-
 buru becala, creatu vkan que guisona-ete, guzico ex-
 cellentia perfectioetacobat hura baithan contempla-
 ahallideneats * ecen creatu vkan quen bere imaginara * *Gen. 1.27.*
 eta irudira, halaco maneraz non Jaincoaren gloriazco
 claretateac hura baithan claroqui arguitzen baitzuen,
 Eta perfectioetacostatun ecarti izan cen humectan iran-
 eract ahal cequeon moiena cen, bechi humilia ledin
 Jaincoaren maichate sainduaren aitzinean, hura bechi
 remerciamentuduesquin magnificatzé eta laudatzen lue-
 latic: eta clezean bere burua baithan bere gloriaric ba-
 re bilhartzera prellimi: baina nola gauca gucia garaitic
 eman izan baitzen, hala goiti bechi beha, lecan, laudorio
 gucia apparentizen gayon. Jaincoala baitha glorificia le-
 dinat. Baina doha cabere bere baithan ceobait izan na-
 hiz, beran has cedin ceaguzte gaberezen, eta nondie onz
 heldu gayon ahancitien, eta ingratifluzcoo hauteneta-
 batez bere Creagaleac eta gratia gucien emallearen
 contra enrepreni ceagan vrgulufuturic alchartzera. Eta
 halacortz trebucia cedin bere galtzapenetan, bere lehen * *Gen. 3.6.*
 creatio neco dignitate eta excellentia gucia gal cezan,
 bere gloria guciaz billuz eta gabe cedin: hura baithan
 ecarti gan citaden donbetac aldara eta trauz cedin,
 bere vrguluan confus itateco, eta bortchaz sendi lecan
 amorioz aditu nah i vka etzuenya, nola bere-bere etzen

DECLARATION COM-
 MENT. IESVS CHRISTI
 est la fin de la Loy.

Par M. Iean Calvin.

DIEV, le Createur, tresparfait & excellent ouurier de
 toutes choses: encors par dessus les autres createurs,
 esquelz il estoit desia monstre plus qu'admirable, a-
 uoit fait, l'homme comme, va chef d'ouuire si quel on
 peult compter vne singularite excellence. Car il l'auoit formé
 son image & semblance, tellement que la lumiere de sa gloire re-
 luisoit clairement en luy. Or ce qui le pouuoit faire confister en
 cest estat, ou il auoit esté constitué, c'estoit qu'en humilité il s'a-
 baissa tousiours deuant la maine de Dieu, la magnifiant avec a-
 ction de graces, & qu'en soy il ne cherchoit pas si gloire: mais vo-
 yant que tout estoit issu d'en haut, il regardoit aussi tousiours en
 haut, pour se glorifier en vni seul Dieu, auquel la louange en appar-
 tenoit. Mais les mal-heureux voulant estre quelque chose en soy-
 mesme, incontinent cōmença à oublier & mesconnoistre d'ou le
 bien luy venoit: & par outrageuse ingratitude entreprint de s'e-
 leuer, & enorgueillir contre son faicteur, & au-heur de toutes ses
 graces. A cello cause, il trebuchea en ruine, il perdit touzela digni-
 té & excellence de sa premiers creation, il fut despoillé & deshaubé
 de toute sa gloire, il fut aliéné des dons qui auoyent esté mis en
 luy, pour le cōfondre en son orgueil: & luy faire appredre par son
 ce, ce qu'il n'auoit voulu entendre de bon vouloir: c'est alquoy,
 qu'il n'estoit que vanité, & n'auoit iamais esté autre chose, sinon
 d'autre que le Seigneur de veru luy auoit assisté. Adonc Dieu cō-
 mēça aussi à l'auoir en haine, & ainsi que bien il meritoit, le desha-
 uoir pour son auare: veu que son image & semblance en estoit
 effacée, & les graces de la bonte en estoient hors. Et comme il l'a
 uoit mis & donné pour se delictér & complaire en luy, cōme va-
 pore en son trescher enfant: au cōtraire il l'eut en mépris & abo-
 mination, tellement que tout ce qui luy plaisoit parauant, luy
 déplu: ce qui le souloit delictér, l'a irrité: ce qu'il souloit con-
 templer de bonin & paternal regard, il s'est prins à le delictér &
 voir à regret. Brief, l'homme tout entier, avec ses apparences,
 ses fautes, ses penes, ses paroles, sa vie, ont totalement despleu à
 Dieu, cōme s'il eust esté son ennemi special & aduersaire: iudiqués
 * .iii.

Gainerakoa, esan bezala, inoren testuen itzulpen hertsia samarra izan zen, *Testamentu Berria* delakorako erabiliko ziren irizpide estuen arabera burutua⁴⁰. Ildo horretatik, *TBren* aurretik dagoen hirugarren idazkiak, **“Batbederac iaquiteco, eta maiz iracurtzeco duen Advertimendua nola Iesus Christ den laincoaren Leguearen fina, eta gure salvatzeco moien bakoitza”** izenekoak (Linschmann – Schuchardt 1900: 1990, 255-273), Jean Kalbin du egile.

Frantsesezko bertsioetan izenburu laburrago batez emana (“Declaration comment Iesus Christ est la fin de la Loy”⁴¹), idazki honen izaerak eta autorearen garrantziak berak nekez ahalbide zezaketen itzulpenean berrikuntza gehiegirik tartekatzeko askatasunik.

Antzeko zerbait esan liteke, orobat, haren ondoan erantsia den **“Testamentu Çaharrac eta berriac iracasten draucuten guciaren sommaria”** delakoaz ere (Linschmann – Schuchardt 1900: 1990, 274-279).

Frantses edizioetan egile-izenik ez duen “La somme de tout ce que nous enseigne le Vieil et Nouveau Testament” deituriko hau obraren hasieran⁴² kokatua kaleratu ohi zen edo, bestela, amaieran, “Table des matieres” delakoaren aurretik hain preseski⁴³.

Hitzez hitz euskaraturik eskaintzen da *Biblian* oinarrituriko dotrina eta irakaspenen laburpen moduko hau.

Obraren deskribapenak behartuta hemen atal berezizat hartzen bada ere, *TBren* aurkibide gisakoa da haren aurre-aurrean kokatua doan **“Testamentu Berrico liburuën icenac”**. Baina modu desberdi-

(40) “Haur bay erranen dut, ecen bethi orhoitic nola laincoaren manu expressa den haren hitzari deus edequi eztaquion ez eratchequi: hala eguin ahal dudan fidel-quiena eguin ukan dudala” (Joana Albrete erreginari zuzendutako gutunean; Linschmann – Schuchardt 1900: 1990, 253).

(41) 1563koa in <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k108678p.image.r=calvin%2C+Jean.f10.langFR>.

(42) Ikus, esaterako, *La Sainte Bible contenant le Vieil et Nouveau Testament...*, P. Michel - L. Clemensin, Lyon, 1566 (lehen liburukian, 8-9 or.). Orobat, Perrin-ek 1567an Genevan argitaratutako *Biblian*: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k536231.image.langFR.f5.pagination>.

(43) Modu horretan dator esku artean dugun 1563ko edizioan ere (<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k108678p.image.r=calvi n%2C+Jean.langFR.f748>).

TESTAMENTV ÇAHARRAÇ
etâ berriac iracasten draucunen guciaren
summaria.

Estamêru çaharreco liburuêc iracastan gaituzte ecen Adamec, Noec, Abraham, Isaac-ec, Jacob-ec, David-ec eta berce gure. Aitêc adoratu vkan duzen laincoa, dela eguizco laincobat bera, bothere guciaco eta eternal: bere ontassun handiagatic etna eta lura eta heran diraden gauça guciac bere Hiritaz, creatu dituenac, cein-ganic gauça guciac heldu baituzte, eta hura gabe deuteç içaritic eznu. Ceinac eguiten bontu inicitia eta misericordia, boyeta goitico gauça guciac guciatan eta leku gucietan, berac plazer duen beçala. Eta ezta nehor hain aufartac içarcco, non hari deron, cergatic eguiten duena, hura'la edo hala eguiten duen.

Guçhiago, liburu hec declaratzê draucuec, nola lainco guziçco gorac eta bothere guciacoac, berce gauçac creatu cituen ondoan, creatu vkan çuen Adam lehen guçicoa, bere irudi eta imagina spiritualera, hura eguiten çuelaric gauçac guciên itae lurrean. Baina deabruen inuidiaz eta engañioz deobedientian eror cedin Adam bere Creaçalaren manamenduren iragaitz eta hauttez: eta bere bekatuz, halaco kofusa eta poçon mundura eman vkan du, non haren arçaçac heldu garen gucioc gure naturaz laincoaren huraen eta punitionearen digno baicera: herioaren eta damnationearen suêt, eta deabruaren tyranniarean eta botherearen meneco eguin içanic.

Haber, liburu noble eta excellent heratic eguitzen dugi, nola laincoac lehenago promeratu vkan creauc Adams, Abraham, Isaac-ç, Jacob-ç, David-ç, eta ahnitez berce lehenagocori, ecen igorriren lucla dohain onçezco hacia, Iesus Christ bere Seme gure Saluadorean

**LA SOMME DE TOVT
 CE QUE NOVS SEN-**

**SEIGNE LE VIEIL
 ET NOVVREY.**
Testament.

ES liures du vieil. Testament nous enseignent que le Dieu qui ont adoré Adam, Noé, Abraham, Isaac, Jacob, David, & nos autres. Peres, est seul vray Dieu, tout-puissant & éternel. Qui de bonté infinie, laquelle est en luy, a créé par sa Parole le ciel & la terre, & tout ce qui est en iceux. De quel toutes choses prouiennent, sans lequel rien n'a esté. Qui fait iustice & misericorde, & toutes autres choses en tout & par tout, comme bon luy sembler, & ne faire point qu'à aucun soit n'hat di de luy dire pourquoy il fait ainsi, ou ainsi, ce qu'il fait.

Quatre ce, donnent à cognoistre ledits liures, que le tres-haut & tres-puissant Dieu, apres auoir créé toutes choses, crea Adam le premier homme, & ce à son image & semblance spirituelle, le fait saint & constituant seigneur de toutes creatures en la terre. Lequel Adam par l'enuie & desception du diable tomba en deçobéissance, faisant écartant contre le commandement de son Créateur: & par son péché a tellement mis au monde l'injection & venin de péché, que nous tous qui descendons de luy. Hommes d'icelle nature naissance dignes de P'ise & punition de Dieu, fuies à mort & damnation, afferus à la puissance & tyrannie du diable.

Nous cognoissons aussi par ces nobles & excellens liures, que Dieu promit iadis à Adam, Abraham, Isaac, Jacob, David, & autres des anciens, qu'il ouyeroit la semence bien-heureuse son Fils Iesus Christ nostre Sauueur: lequel deliureroit de péché, de la tyrannie & seruage du diable ceux qui de foy vne & ouuerant ce croyent à telle promesse, & se feroient en Iesus Christ, esperans de luy & par luy seul la deliurance & liberteé promise.

Item nous monstrant & donnant à entendre qu'espérance que les anciens Peres (sçauoir) ont receuoyé: le salut & deliurance promise (pourrait que l'ho me est d'une nature si orgueilleuse & corrompue, que volentiers ne se veur recognoistre pecheur tel qu'il ait affaire du Rédempteur promis) Dieu le createur donna par Moyse fi Loy, escrit en deux tables de pierre, par laquelle les hommes cognoissent que c'est de péché & la malice du cœur de l'homme, afin que par ce moyé plus ardemment desirassent la venue de Iesus Christ, qui les deliurât & rachastât de péché, ce que ne pouuoit

Les noms des livres contenus au nouveau Testament, avec la page, où ils commencent, & le nombre des chapitres.

Le 1. Evangile selon S. Mathieu,	Page	chap.	XXVIII
Le 2. Evangile selon S. Marc,	36	16	XVI.
Le 3. Evangile selon S. Luc,	51	24	XXIII.
Le 4. Evangile selon S. Jean,	84	21	XXVII.
Les faits, ou Actes des Apôtres,	108	28	XXVIII.

EPISTRES DE SAINT PAUL.

Saint Paul aux Romains,	157	16	XVI.
Première aux Corinthiens,	166	16	XVI.
Seconde aux Corinthiens,	189	13	XIII.
Aux Galatiens,	191	6	VI.
Aux Ephésiens,	172	6	VI.
Aux Colossiens,	189	3	III.
Principales Epistres Catholiques,	212	3	III.
Epistres aux Hebreux,	212	13	XIII.
Première à Timothée,	212	6	VI.
Seconde à Timothée,	212	16	XVI.
Aux Titus,	191	3	III.
Aux Philippiens,	194	4	IV.
Aux Hebreux,	212	13	XIII.

EPISTRES CATHOLIQUES.

Epistres de S. Jacques,	202	5	V.
Première Epistres de S. Pierre,	205	3	III.
Seconde Epistres de S. Pierre,	209	3	III.
Première Epistres de S. Jean,	217	2	II.
Seconde Epistres de S. Jean,	214	2	II.
Troisième Epistres de S. Jean,	214	2	II.
Apocalypse, ou Revelation de S. Jean,	215	22	XXII.

LES NOMS DES LIVRES DU Nouveau Testament, & nombres des Chapitres.

L'Evangile selon S. Matthieu, contient Chapitres	28
L'Evangile selon S. Marc, chap.	16
L'Evangile selon S. Luc, chap.	24
L'Evangile selon S. Jean, chap.	21
Actes, ou Faits des Apôtres, Second livre de S. Luc, chap.	28

LES EPISTRES.

Saint Paul aux Romains, Chapitres	16
La I. aux Corinthiens, chap.	16
La II. aux Corinthiens, chap.	13
Aux Galatiens, chap.	6
Aux Ephésiens, chap.	6
Aux Philippiens, chap.	4
Aux Colossiens, chap.	4
La I. aux Thessaloniens, chap.	5
La II. aux Thessaloniens, chap.	3
La I. à Timothée, chap.	6
La II. à Timothée, chap.	4
A Titus, chap.	3
A Philemon, chap.	1
Aux Hebreux, chap.	13
L'Epistres S. Jacques, chap.	5
La I. Epistres S. Pierre, chap.	3
La II. Epistres S. Pierre, chap.	3
La I. Epistres S. Jean, chap.	2
La II. Epistres S. Jean, chap.	2
La III. Epistres S. Jean, chap.	2
L'Epistres S. Jude, chap.	1
La Revelation, ou Apocalypse S. Jean, chap.	22

netan aurkez zitekeelako bereizi nahi izan dugu hemen eta, batik bat, oso antz handia duelako 1561eko edizioan agertzen denarekin⁴⁴.

Hiru (lau?) multzotan banatuak agertzen dira barneko liburu guztiak (ebanjelioak, "S. Paulen epistolac", "Epistola catholicoac" eta, azken hauetatik zertxobait berezirik, Apokalipsia), bakoitzak dituen kapituluaren kopuru-erreferentziak alboan doazelarik. Leizarragak kapitulu guztien batuketa ere eskaintzen du. 1561ekoak, bere aldetik, liburu bakoitza hasten den orriaren zenbakia.

Bestalde, "**Testamentu Berrico materien erideiteco Taulá**" delakoa⁴⁵ ezinbestean behar zen egokitu, euskarazko hitzen arabera moldatuko bazen. Egokitzapenerako irizpideak hiztegi gintzakoen pareko ditugu: alfabetikoki ondozkatuak, bateratu egiten dira frantsesezko edizioetan⁴⁶ sarrera desberdinetan ematen diren hainbat hitz, bereizten beste zenbait, etab.

Funtsean, halere, berdin-berdinak dira frantsesezko taula eta euskaraz emandakoa.

"Testamentu Berrian diraden icen propri Hebraico eta Greco batzuen declarationea" izeneko taula ere (Linschmann – Schuchardt 1900: 1990, 1198-1200) ohiko bilakatu zen erreformatuen *NT*etan. Haren ereduak dakar, esaterako, aipatu berri dugun P. Michel inprimatzaileak 1566an argitaratutako *Bibliak*: "Interpretation des noms propres Hebrieux, Chaldeens & Grecs... en la Bible"⁴⁷ (ikus 2. liburukia).

Leizarragarena, noski, laburragoa (agerian da "chaldeens" ziren hitzak ez zituela aintzat hartu) eta *TB*ko testuaren arabera taxutua da.

Jatorrizko taula hartako hitzen bat euskarazkoan eman ez bazen, ondoko zerrendan zetorrelako ere izan zitekeen. Hori da, adibidez,

(44) "Les noms des livres contenuz au nouveau Testament, avec la page, où ils commencent, & le nombre des chapitres" izena du Tournes-en 1561ekoak.

(45) Izenburu osoa honela: "Testamentu Berrico materien erideiteco Taulá. Lehén contuac capitulua eracusten du, eta berceac verseta". Ikus Linschmann – Schuchardt 1900: 1990, 1215-1262.

(46) Konparatu, adibidez, Perrin-en 1567ko *Bibliak* dakarrenarekin: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k536231.image.langFR.f1> 109.

(47) Agerian da "chaldeens" horiek Leizarragak ez zituela ontzat hartu bere *Testamentu Berrian* jartzeko. Ikus P. Michel - L. Clemensin-en 2. liburukian. Orobat, Perrin-en *Biblian*: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k53623> 1.image.langFR.f1104.

T E S T A M E N T U B E R - R I C O M A T E R I E N E R I D E I - r e c o T a h i á . L e b e n c o n t i n u a c a p i t u - l u n a e r a c h i e n d u , e t a b e r c e - a c v e r s e t a .

Aron Sacrifices- churen.math.19.32.
 dore gatera no Abrasfianegar eguque. 1299
 la dechu. heb. 5. 1.
 54. Abrasfian comparationea.
 Abaldanzeco Luc. 11.16 eta 16.19.
 aitu eta ama Abrasfiegutitayen ehor
 ationera. 1. tim. 6. 17.
 Chonfiguic. math. 19. 39.
 Abandunaren ez Jaincoac Abrasfieg maieditione. luc. 6.
 berence. heb. 13. 34.
 Abba. ata. matc. 14. 26. rom. 8.
 15. gal. 4. 6.
 Abficez fedez offrandatu fe- rituz. col. 2. 15.
 Abfent. iauguone. 2. cor. 5. 6.
 Abfitione. heb. 11. 4.
 Abiathar. marc. 2. 26.
 Abillamendu gátrara. math. 1. 17.
 Chifften abillamenduéz. 1. 17.
 Abinadab. 1. cor. 13. 10.
 Abomabanc. 2. pier. 3. 17.
 Abominacione defolatione- coa. matc. 14. 15. marc. 13. 14.
 Abrahám deitzen finaheté du tenen ai. rom. 4. 11.
 Abrahame e fedez Ifaaz offé- data. heb. 11. 17.
 Abrahamen hasour. etain. rom. 9. 7. gal. 3. 7.
 Abrafidindon enganose Jain coaren hitza inofosen matc. 13. 32. matc. 4. 19.
 Abrafidindon fferanpazic ez efpateco. 1. tim. 6. 17. hinc. 5. 2.
 Abraf. gaichoa iferriuan. luc 16. 13.
 Abraf. fgateca Jaincoo baithá 1. cor. 15. 45.
 luc. 12. 21.
 Abrafia nequcz Refufan far-

T A B L E D E S M A T I E R E S C O N T E N U E S A V N O V Y E A V T E S T A M E N T R E S P O N d a n t e a u x v e r s i z n o t r e s e n c e i t e e d i t i o n .

Ages, fin des ages. 1. Amrité du monde, inimitié de dieu. 1. iac. 4. 4.
 Anciens & anciennes. 1. tim. 2. 2. & tite. 2. 2. & 3.
 Agnes, esprits administrateurs heb. 1. 14.
 Ange du diable. mat. 25. 41. apoc. 12. 9.
 Anteschrift. 1. iean. 17. 12.
 plusieurs Antochristes. & qué. 1. iean. 2. 18. 22. & 43.
 chrifti. Appointement. 3. iean. 2. 3. & 4. 30.
 Approuvé qui. 1. cor. 10. 18.
 Arbre bon ou mauvais. mat. 7. 17. & 12. 31. luc. 3. 9. & 6. 43.
 Arguer en patience. 2. tim. 2. 24.
 Armes, ou armures de justice rom. 6. 13. 2. cor. 6. 7. yd. lumie- re rom. 13. 12.
 Armure de Dieu. eph. 6. 11.
 Arroulez du sang de chrift. 1. pier. 11. 25.
 Attendez au nom de chrift. 1. cor. 5. 4.
 Artétre le royame. marc. 15. 44. par patience. ro. 8. 25. saie. 2. 15.
 longue accente de dieu. rom. 2. 4. pier. 3. 11.
 Aures, racine de tous. 1. maux. 1. tim. 6. 10.
 Auteurs conducteurs. mat. 15. 14. 22. 16. luc. 6. 19. 2. 2.
 aueuglez de dieu. iean. 12. 40. rom. 11. 2.
 l'Aurel. des. chriftiens. heb. 1. 10.
 Amer. 3. & 4. eph. 4. 31.
 Amer. 3. & 4. eph. 4. 31.

Affection de la chair. rom. 8. 6. 7.
 5. de l'esprit. rom. 8. 9.
 Affligez en bien faisant. 1. pier. 3. 17. & come chriftiens. 1. pier. 4. 15.
 repous aux affligez. 2. thes. 1. 7.
 Agneau de dieu. ierlus. iean. 1. 19.
 sans fouilleure. 1. pier. 1. 19.
 apoc. 5. 13. & 17. 14.
 agneau entre les loups. luc. 10. 13.
 dieu nous a aimez. 1. iean. 4. 10.
 & apoc. 1. 5.
 aimer fraternelité. 1. pier. 2. 8. 6. 3. 8.
 Alliance de dieu. luc. 11. 7. 20. 17.
 alliance de circoncision. ad. 5. 3. & 7. 8.
 l'Áme de chrift, écrite. matc. 26. 38. & marc. 14. 34.
 Amer. 3. & 4. eph. 4. 31.
 Amer. 3. & 4. eph. 4. 31.

NT, Geneva, Bonnefoy, 1563

TB, Arroxela, Hauthn, 1571

TESTAMENTY BERRIAN
diritzen icen propio Hebraico eta Greco
batzuen deklarationea.

- A
- Aron, mendia, edo mendico guinaoa.
- Abel, bis duenats, Adanê fema, ovariatsatê.
- Abraham, aharitzen aisa.
- Adam, guisona edo lurrez coa, edo carnabêrâ.
- Agabus, othia.
- Agaz, efranger.
- Alexandre, aharis galis, evarthusei.
- Amen, hala bir, den, edo egin dadiela.
- Ananias, Lanaren hodya.
- Andrus, suerco borhizea.
- Anna, gariatia sua, misercordioa.
- Apostolua, igorties embeschedorea.
- Arcopagita, mendico dens Marsen coia.
- Athens, mola gabeta.
- Baal, Idoia, seignoria galea.
- Bar-ion, columba fema.
- Barnabas, consolacionero fema.
- Barfabas, conuertimenduco fema.
- Bartholome, urac harriz ditzenaren fema.
- Bartimco, fema isua.
- Ber-jamin, esquinaren fema.
- Beth-ania, obediencia edo asseñacione fema.
- Beth-lehem, ogui-ercha.
- Beth-phage, heran ahoce etchea.
- Beth-saida, fructu-ercha.
- Boaniges, igortzi fema.
- Booz, indiarrez.
- Canas, zelos, imbia.
- Cananeco, cana Galilea hiricoa.
- Capernaum, penitencia ere landa.
- Cedron, boiztzes, tristee.
- Chanana, marchad, traf-ficari.
- Cierubin, quesi nabusi.
- Cleophas, gloria gucia.
- Colofianoc, herioz pininas.
- Corazin, bona mysteria.
- Cypr, ederra.
- David, maieca.
- Decabra, boguen emaitas calumnia galea.
- Decapolis, hamaz hiriteco fema.
- Bartholome, urac harriz ditzenaren fema.
- Bartimco, fema isua.
- Egypte, herfiaz, tribula-

Interpretation des noms Hebraïques.

- Achab, en Naborea pa, eci 3 dies Berdit. An commensal se amant.
- Adria en Riba de Leiz. C. 12. Berdit. An commensal se amant.
- Aphraze en Ribera Pau, eci 1 dies Gref. pichera, bota de lincense.
- Assa Gref, Nabun 19. pichera, bota de lincense.
- Babylon, Nabun 19. pichera, bota de lincense.
- Abel, bis, duenats, Adanê fema, ovariatsatê.
- Abraham, aharitzen aisa, eci 3 dies. C. 12. Berdit. An commensal se amant.
- Adam, guisona, edo lurrez coa, edo carnabêrâ.
- Agabus, othia, edo lurrez coa, edo carnabêrâ.
- Agaz, efranger, edo lurrez coa, edo carnabêrâ.
- Alexandre, aharis galis, evarthusei.
- Amen, hala bir, den, edo egin dadiela.
- Ananias, Lanaren hodya.
- Andrus, suerco borhizea.
- Anna, gariatia sua, misercordioa.
- Apostolua, igorties embeschedorea.
- Arcopagita, mendico dens Marsen coia.
- Athens, mola gabeta.
- Baal, Idoia, seignoria galea.
- Bar-ion, columba fema.
- Barnabas, consolacionero fema.
- Barfabas, conuertimenduco fema.
- Bartholome, urac harriz ditzenaren fema.
- Bartimco, fema isua.
- Ber-jamin, esquinaren fema.
- Beth-ania, obediencia edo asseñacione fema.
- Beth-lehem, ogui-ercha.
- Beth-phage, heran ahoce etchea.
- Beth-saida, fructu-ercha.
- Boaniges, igortzi fema.
- Booz, indiarrez.
- Canas, zelos, imbia.
- Cananeco, cana Galilea hiricoa.
- Capernaum, penitencia ere landa.
- Cedron, boiztzes, tristee.
- Chanana, marchad, traf-ficari.
- Cierubin, quesi nabusi.
- Cleophas, gloria gucia.
- Colofianoc, herioz pininas.
- Corazin, bona mysteria.
- Cypr, ederra.
- David, maieca.
- Decabra, boguen emaitas calumnia galea.
- Decapolis, hamaz hiriteco fema.
- Bartholome, urac harriz ditzenaren fema.
- Bartimco, fema isua.
- Egypte, herfiaz, tribula-

"Abba" hitzaren kasua, zeina ez baita zerrenda horretan agertzen baina bai, aldiz, "Testamentu Berrico hitz eta minçatzeco manera difficil bakoitz batzu bere declarationéquin" atalaren hasiera-hasieran.

Ohar bedi, *declaratione* horretako izen larrien itzulpenak Leizarragaren ukitua erakusten duela eman balezake ere, beskoiztarraren "itzultzaile-fideltasuna" ez dela zalantzatan jartzeko modukoa. Aipatu berria izan den Perrin-en bertsioan azaltzen denarekin erkatzea dugu frogara:

"Amen: *hala biz, den, edo eguin dadila*"

"Amen, Soit fait, Qu'il le face, ou Soit ferme"

Laburbildurik, bada, eta atalen ordena gorabehera⁴⁸, *Testamentu*-aren ulerpenerako prestatuak ziren idazki horiek guztiak barnean harturik (bakanen baten faltarekin batzuetan) eskaini ohi zen *Testamentu Berriaren* edizioa.

Leizarragak, agerian da, guzti-guztiak libururatu zituen.

4.- Gorago adierazi bezala, *Testamentu Berriarekin* lotura zuzenik ez zuten hainbat idazlan argitaratu zituen Hau(l)timek obra nagusiaren eranskin gisara, baina ez beti ale guztietan, ez eta orden berean edota toki berean ere argitalpenaren barruan.

Vinsonek zioen moduan, "cette dernière partie [esku artean darabilguna, alegia] manque à beaucoup d'exemplaires. Elle comprend en somme les annexes qu'on avait l'habitude, antérieurement au XVIIIe siècle, de joindre au Nouv. Test. à l'usage des Églises réformées" (Vinson 1891-1898: 1984, 6).

Are gehiago: haietakoren bat *ABC edo christinoen instructioneari* erantsirik ere joan zitekeen jendartera agertzerakoan. Hori da, esate baterako, Vinsonek berak dioena: "Les parties communes aux deux

(48) Vinsonek gogoratzen duen bezala, ale batzuetan (berean, hain zuzen) "Testamentu Berrico hitz eta minçatzeco manera difficil bakoitz...", "Çuberoaco herrian usangatan ezdiraden hitz bakoitz batzu hango ançora itzuliac", eta "Testamentu Berrico materien erideiteco Taulá" liburu guztiaren amaieran, hots, *Konfessioaren* amaieran zeuden erantsita (ikus ondoko helbidean argitaratutako erreproduktzioa: http://www.euskomedia.org/PDFAnlt/mono/leizarraga/leizarraga_biblia.pdf). BNFeko Arsenaleko alean, aldiz, *TBren* aurre-aurrean: "avant le texte même du Nouv. Test." (Vinson 1891-1898: 1984, 6-7).

livres (*TBz* eta *Kalendrera-ABC* bildumaz ari da) sont seulement le catéchisme, la déclaration au Roi et la confession de la Rochelle" (Vinson 1891-1898: 1984, 42).

Idazlan hauek 1550. hamarkadaren erdialdetik aurrera hasi ziren *TB*rekin batera kaleratzen. Zenbaitetan, gainera, C. Marot eta Th. Bèze-ren *Les Pseaumes mis en rime française* obrarekin batera. Azken lan honek, halere, nortasun propioa hartu zuen 1560. hamarkadan eta, handik aurrera, jarraian aurkeztuko diren ataltxoekin hornitua argitaratu zen maizki.

Edukiei dagokienez, eta sarritan azpimarratu den legez, "cette seconde série de textes concerne la vie ecclésiiale et la doctrine réformée. Avec la Bilbe, ces pages forment les éléments constitutifs de la foi et de la vie du chrétien réformé" (Engammare 1991, 374).

Hona, besterik gabe, *Testamentu Berriaren* zein *Pseaumes* deituriko liburuen "azken parte" hori osa zezaketen atalok eta, orobat, Leizarragak iturri izan zituen bertsoei buruzko argibideak:

Otoitza eklesiastikoen forma

Testamentu Berriari erantsita kaleratu zen gure artean Kalbinek idazlan beregain bezala plazaratutako *La forme des prieres Ecclesiastiques* liburutxoaren itzulpena.

Igandetako kultu erlijiosoa taxutzera bideratua zen argitalpena. Honela diote sarrerako hitzek liburuan barrena agertuko denari dagokionez: "*Igande goicean comunzqui forma hunetara nehorc usatzen du*"⁴⁹ (Linschmann – Schuchardt 1900: 1990, 1263).

LANEGUNETAN, aldiz, bestelakoa omen zen eginkizuna: "*Astegunetan, Ministreac on irudi çayón beçala exhortatzen du populua othoitza eguitera: demboraren edo bere predicationean tractatzen duen materiaren araura*" (Idem).

Formaren ondoren, eta igandetako liturgiaren osagarri, bataioa, zena edo afari erlijiosoa eta ezkontza ospatzeko jarraibideak erantsi zitzaizkion liburuari; eta azken atal bat gaixo daudenak bisitatzeko

(49) "On use" diote frantsesezko bertsoiek.

O T H O I T Z A
E C C L E S I A S T I -
C O E N F O R M A :

Sacramenduén administrazeco eta Ezcon-
çaren celebratzeco, bay eta erien visita-
tzeco manerarequin.

*Astegunetan, Ministreac on irudi çayón beçala exhor-
tarzen du populua othoitzza eguitera: demboraren edo
bere predicacionean tratatzzen duen materiaren a-
raura.*

*Igande goicean communitzqui forma hunetara nehere
usatzzen du.*

O T H O I T Z A .

GVre aiutá dela cerua eta lurra eguin dituen Iauna-
ren icenean, Amen.

E X H O R T A T I O N E A .

HAurrideac, presenta bedi gutaric batbedera Iauna-
ren maieftate handiaren eta goraren aitzinean bere
faltén eta bekatuen eguiazco confessionerequin, eta
barne bihotzez iarreiquiren çaye nic orain erranen di-
tudan hitzey.

C O N F E S S I O N E A .

IAinco Iaun, Aita eternal eta bothere gucitacoa,
confessatzzen diagu eta eguiazqui eçagutzen hire Ma-
ieftate sainduaren aitzinean, ecen bekatore gaichoac e-
ta miserableac garela, iniquitatetan eta corruptionetan
concebituac eta forthuac, gaizqui eguitera emanac, yn-
gui eguiteracortz ez deusgayac: eta gure vicio eta egui-
tate gaichtoz hire manamendu sainduén iragaitetic eta

A

**L A F O R M E D E S
P R I E R E S E C C L E -**

S I A S T I Q U E S,

A V E C L A M A N I E R E D ' A D

M I N I S T E R L E S S A C R E -
mons, & célébrer le Mariage, & La Visitation des
Malades.

Les jours ouviertes le Ministre fait telle exhortation à prier que bon luy semble, & commendant au temps & à la matiere qu'il traite en sa predication.

Pour les Dimanches au matin on use communément de la forme qui s'ensuit.

P R I E R E,

Nostre aide soit au Nom de Dieu qui a fait le ciel & la terre. Amen.

E X H O R T A T I O N.

Mes freres, qu'en chacun de vous le presente devant la face du Seigneur, avec confession de ses fautes & pechez, suyvants de son cuer mes paroles.

C O N F E S S I O N.

Eigneur Dieu, Pere eternal, & tout-puissant, nous confessons & reconnissons sans feintise devant ta sainte Maesté, que nous sommes pourres pecheurs, conceus & nais en iniquité & corruption, enclins à mal-faire, inutiles à tout bien: & que de nostre vice nous transgressons sans fin & sans cesse tes saintes commandemens. En quoy fait sans, nous acquerons par ton iuste jugement ruine & perdition sur nous. T outefois, Seigneur, nous auons despiré en nous-mêmes de t'avoir offensé, & condamnons nous & nos vices, avec vraye repentance, desirans que ta grace subviene à nostre calamité.

Veuilles donques auoir pitié de nous, Dieu & Pere crès-benin & plein de misericorde, au nom de ton Fils Iesus Christ nostre Seigneur: & en effaçant nos vices & macules, elargi-nous & augmente de tout en tout les graces de ton saint Esprit, à fin que reco-

L A F O R M E D E S

p r i e r e s E c c l e s i a s t i q u e s.

Les jours ouviertes le Ministre fait telle exhortation à prier, que bon luy semble, & commendant au temps & à la matiere qu'il traite en sa predication.

Pour les Dimanches au matin on use communément de la forme qui s'ensuit.

Nostre aide soit au nom de Dieu, qui a fait le ciel & la terre, Amen.

C o n f e s s i o n.

Mes freres, qu'en chacun de vous se presente devant la face du Seigneur, avec confession de ses fautes & pechez, suyvants de son cuer mes paroles.

S i o n v r Dieu, Pere eternal & tout-puissant, nous confessons & reconnissons sans feintise devant ta sainte Maesté, que nous sommes pourres pecheurs, conceus & nais en iniquité & corruption, enclins à mal faire, inutilés à tout bien: & que de nostre vice nous transgressons sans fin & sans cesse tes saintes commandemens. En quoy fait sans nous acquerons par ton iuste jugement ruine & perdition sur nous. T outefois

A. ii.

betebeharrak. Orobat, euskarazkora igaro ez zen hiru orrialdeko otoitz batez amaitzen ziren frantsesezko bertsiotz ezagun zenbait (1552, 1558 eta 1563).

Ohi bezala, idazlanak ezagutu zituen argitalpen anitzetan⁵⁰ egon izan da Leizarragarenaren egiazko iturburua aurkitzeko zailtasuna, besteak beste, edizio ez erabat berdinak (eta haletako batzuk, aski ezezagunak) kaleratu baitziren ondoko urteetan. Kontuak zailago bilakatzeko, ezin ahatz daiteke edizio batetik bestera burutzen ziren aldaketak ez zirela beti eta ezinbestez hurrengoetan agertzen.

Halere, identifikazioaren atalean ezer lortuko bada⁵¹, xehetasun horien bitartez baino ezin da jatorrizkoa ezagutzera iritsi. Leizarragak itzuli behar zituen testuekiko normalean erakutsi ohi zuen leialtasunak, bestalde, honako honetan ere frogantzaren berma ekar dezakeela pentsa daiteke. Zilegizkoa, beraz, Leizarragaren ***Othoitzza ecclesiasticoen forma: Sacramenduén administratzeco eta Ezcongaren celebratzeco, bay eta erién visitatzeco manerarequin*** bertsiotz⁵² frantsesez izan zuen ereduarekin bat zetorrela susmatzea⁵³.

Ildo horretan, argitalpen guztien faltak eragozten duen erkaketa zehatza ezaugarri-multzo batera muga liteke Leizarragaren itzulpena zein ediziotan oinarritu zen jakitera hurbildu ahal izateko. Eta akats nabarmenegiak dituen arren (ez du ezagutzen, besteak beste,

(50) Ezagunen artean, ondoko urteotakoak ditugu: 1542, 1545, 1547, 1552, 1558, 1559, 1562, 1563, 1566 eta beste hainbat. Bonnefoy-ren 1563koa, esate baterako, helbide honetan kontsulta daiteke: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k10867_92.image.langFR.f319.pagination. 1562ko edizio bat, bestelako daturik gakea, berriz, honetan: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k11455_2j.image.langFR.f32.pagination. 1552koa, honako honetan: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k52960t.image.r=calvin%2C+jean.f2.langFR>.

(51) Leizarragak erabili bide zuen bertsiotzaren karietara, komenigarria da aurreko lan batean (Salaberrí 2007) aurreratu datazio-hipotesia zuzentzea, hasiera batean jatorrizkotzat hartutakoak (hots, 1552koak) hainbat nabardura baititu beskoitzarraren eskuetan egon zen edizioa beste bat izan zela pentsaraztera daramatenak.

(52) Ikus http://www.euskomedia.org/PDFAnlt/mono/leizarraga/leizarraga_biblia.pdf.

(53) *Testamentu Berrian* ez bezala, Leizarragak askatasun-punttua erakusten du itzulpenetan. Ez da sekretu bat, esaterako, frantsesezko *denoncer* hitza euskaratzean, testuan eman nahi zaion esanahia ongi har dadin, berak sinonimo bat tartekatzen duela: "denuntiatzen eta deklaritzen" (Linschmann – Schuchardt 1900: 1990, 1283). Edota "charitatezco" hitzarekin aski zuenean, Leizarragak "charitatezco eta eguinbidezco" idazten duela (Linschmann – Schuchardt 1900: 1990, 1292).

1552ko edizio aberatsa), Cunitz, Baum eta Reuss-ek apailatu obra (1893-1900) har liteke abiapuntu.

Haren arabera, 1562tik aurrera baino ez zen lehendabiziko orrian "Priere" ("Othoitza" Leizarragarenean⁵⁴) eta "Exhortation" ("Exhortationea" beskoiztarrarenean) agertzen hasi. Ordura arte, "Confession" hitza zen atalaren izenburu bakarra (gero "Exhortation" hitza jarriko zen lekuan kokatua)⁵⁵. 1562tik aurrera, aldiz, hurrengo ahapaldiaren izenburu bilakatu zen, Leizarragarenean bezala ("Confessionea").

Badirudi, beraz, Leizarragaren eredia nekez izan daitekeela 1562koa baino lehenagokoa⁵⁶, urte hartako edizioan hasten baitira Beskoitzekoaren lanak islatzen dituen testu-ezaugarriak agertzen. Data horrek berriro jarriko gintuzke Leizarragak *Testamentu Berria* itzultzeko enkargua jaso zuen urtearen inguruan. Edo beste modu batean esanda, itzultzeko luzatu zitzaizkion edizio guztiak Genevan kaleratutako azken-azkenak izan ziren, 1562-1563koak hain zuzen.

Erkaketa maila zehatzera jaitsiz, esku artean izan ditugun *La forme des prieres Ecclesiastiques* izeneko liburuen edizioen artean, 1562an eta 1563an argitaratutakoak dira Leizarragaren bertsiotik hurbilen daudenak, elkarren osagarri bailiran. Hau da, beskoiztarrak ezkontideen izenak adierazteko 1562koaren "N.N." laburdura darabilen bitartean, 1563koan orri-buruaren tituluen eredia aurkitu duela dirudi⁵⁷.

(54) Linschmann – Schuchardt 1900: 1990, 1263.

(55) Ikus, adibidez, <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1086533.image.r=pseaum.es.f248.pagination.langFR>

(56) Ez da zalantza faltarik, ordea. Hala, ezkontideen izenak adierazteko laburdurak, 1542, 1545, 1563, 1566 eta 1567ko edizioetan ez bezala ("N. et N." agertzen baitute), Leizarragarenean eta frantsesezko gainontzekoetan "N. N." gisara azaltzen dira. Berdin esan liteke Leizarragak idazten duen "Évangello sainduaren arauera" pasarteaz (Linschmann – Schuchardt 1900: 1990, 1289), 1562, 1563 eta 1566ko edizioek ez baitute -Cunitz, Baum eta Reuss-en iritziz- "saindu" hitza eskaintzen (Bonneyfoyen 1563koak bai, dena den). Edo, azken adibide bat ematearren, beskoiztarrak "Eliça primitivoan" dioen bitartean (Linschmann – Schuchardt 1900: 1990, 1283), 1559tik aurrerako edizio frantsesek ezabatua omen zuten "primitibo" kalifikatiboa.

(57) Lehen atalean, etsenplu baterako, ezker aldean "Prieres", eskuin aldean "Ecclesiastiq"; Leizarragarenean "Othoitza" eta "Ecclesiast.". 1562koan, berriz, guztietan "Prieres".

Ez da falta desberdintasunik, ordea. Leizarragak oso gogoko du ahapaldiak "Iesus Christ hire Seme gure launaren icenean" formula-rekin bukatzea. "Eredu" diruditeneke, berriz, erabat berdina ez den "par iceluy Iesus Christ nostre Seigneur" formula darabilte horren ordez. Egia esan, Leizarragak berak kasu gehienetarako orokorturiko forma izan liteke, ez baita, izan ere, gainontzeko frantses edizioetan agertzen⁵⁸.

"Amen" delakoaren erabilera ere ez dator beti bat frantsesezko bertsoetan eta Leizarragarenean (ez eta frantsesezkoen artean ere).

Amaitzeko puntuan ere badira aldeak: Leizarragarena bezain gor-din bukatzen da 1563ko edizioa, hots, amaitu dela adierazi gabe, baina *Catechismean* ohiko ziren otoitzak jarraian erantsiz. 1562ko edizioa, aldiz, "Fin des prieres Ecclesiastiques" esanez bukatzen da. Leizarragarenean bezala, hurren jasotzen duen idazlana *Catechisme* izenekoa da.

Baina, berriro diogu, berdin-berdin den ediziorik aurkitu ez bada ere, 1562-1563 urteetako edizioetan (edizio bakar batean, akaso?) jarriak ditu oinak Leizarragak euskaratutako lan honek.

Katexismea

TBren barnean eta *Otoitzak eklesiastikoen forma* delakoaren amaieran erantsia ezagutu dugu euskaldunok Kalbinek 1545ean liburu desberdin gisara kaleratutako *Le Catechisme de l'Église de Genève* liburuaren⁵⁹ itzulpena⁶⁰.

Izenburuaren beraren bigarren zatiak zehazten duen moduan (*C'est à dire, le formulaire d'instruire les enfans en la Chrestienté, fait en maniere de dialogue, ou le Ministre interrogué, & l'Enfant respond*), haurrak kristautasun erreformatuan hezteko modu peda-

(58) Cunitz, Baum eta Reuss-en arabera (1863-1900, t. VI, 174 oharra), honela banatzen da erabilera: "Iesus Christ" (1558), "Iesus Chirst etc." (1542, 1547 –eta, zenbaitetan, 1562, erantsiko genuke guk), "Iesus Christ nostre Seigneur" (1559-1563), "Iesus Christ nostre Seigneur, Amen" (1545).

(59) Ikus Cunitz, Baum, Reuss [ed.] 1863-1900, t. VI, 1-160.

(60) Ikus http://www.euskomedia.org/PDFAnlt/mono/leizarraga/leizarraga_biblia.pdf.

gogikoa da obra honek garatzen duena, egokiro neurtu eta taxututako elkarrizketen bidez. Urteko igandetean zehar (berrogeita hamabost igandetean, hain zuzen) lantzeko eta ikasteko dosifikatua, sinesmen berriaren oinarriak sistematikoki barnerarazteko tresna eraginkorra eskaini zuen Kalbinek katixima horren bitartez.

Katiximak frantsesez izan zituen edizioak direla eta, zaila gertatu da Leizarragak itzulpenenerako erabili zuen eredia identifikatzea. Oso antzekoak dira guztiak eta oso antzekoak dira, esaterako, eskuragarri ditugun lehan Crespin inprimatzaileak prestatu zituenak (Geneva, 1552 eta 1554), editorerik gabe kaleratu zen 1562koa⁶¹, hurrengo urtean Bonnefoy argitara eman zuena (Geneva, 1563) eta, azkenik, F. Estienne inprimatzailearena (Geneva, 1567). Edozein gerta zitekeen, hortaz, beskoiztarraren erreferentzia.

Alabaina, ezin bazter daiteke ikusmiratik Leizarragak *Testamentu Berria* eta beste obra batzuk prestatzeko erabili uste zituen frantses testuok identifikazio-lanaren norabidea itsu dezaketela oharkabean, posibilitateen artean beti baita itzultzaileak ezagutzen duen beste hizkuntzaren batean idatzitakoa ere iturri gisara erabili izana.

Horixe bera da, gure iritziz, Leizarragaren ***Catechisme, cein erran nahi baita, Iesus Christen doctrinán haourrén iracasteco formá, non Ministreac interrogatzen baitu, eta haourrac ihardesten*** izenekoaren iturriaren gakoa, izan ere, frantsesezko edizioen bat baliatzeaz gainera, Leizarragak latinezko bertsioa ere erabili baitzuen.

Kalbinen *Catechismus Ecclesiae Genevensis, hoc est, formula erudiendi pueros in doctrina Christi* izeneko Genevan argitaratua izan zen 1545ean, 1547an, 1550ean, 1551n, 1563an (latinez eta grekeraz honako hau), etab.

Leizarragak bereari eman zion izenburuak berak erakusten du frantsesezko bertsioaren bat izan zuela begien aurrean, zein izan zen ez badakigu ere⁶².

(61) Ikus http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k11455_2j.image.f80.langFR.pagination.

(62) Uste izatekoa da TBrekin batera euskaratu behar zituen lantxoak ez zitazkiola banaka etorri, ohiko argitalpenetan jasoak baizik. Eta nahi diren aldaerekin izan arren (*Catechisme + La Forme + Confession, Catechisme + Confession, etab.*), horrek esan nahiko luke data berean argitaratuak eta, agian, liburu bat eta bakarra osatuz iritsi zitazkiola guztiak. Honako honetan, oro har eta gainontzeko iturrien lidoan, 1563ko edizioaren aldeko apustua egin lezake hipotesiak...

Latinezko bertsioren bat erabili zuela ere aski argi geratzen da itultzailearenak lirudiketen "askatasunak"⁶³ aztertzen baditugu.

Hona hamar bat adibide, horren frogagarri⁶⁴:

- "Le Ministre: Mais quelle est en somme la substance de ceste cognoissance?"
"Minister: Nunc, quaenam sit huius cognitionis summa, paucis audire abs te velim"
"Ministrea: Orain eçagutze horren sommarioa cein den, hireganic labursqui ençun nahi niqec" (1294)
- "L'enfant: [...] et aussi qui est tiré de la pure doctrine Apostolique".
"Puer: [...] et quod vel ab ore apostolorum excepta fuerit, vel ex eorum scriptis fideliter collecta"
"Haourra: [...] eta ceren Apostolu berén ahotic, edo hayen scribatuetaric ilkia eta hartua baita" (1294)
- "Le Ministre: Recite ce qui y est dict"
"Minister: Recita"
"Ministrea: Eya dançugun hartan erraiten dena" (1294)
- "Le Ministre: Quelles?"
"Minister: Eas mihi recense"
"Ministrea: Eya dançugun nola" (1295)
- "Le Ministre: Touchant des diables et des meschans, luy sont-ils aussi bien subiectz?"
"Minister: De impiis autem et diabolis quid sentiemus? An eos quoque dicemus illi subesse?"
"Ministrea: Deabruéz eta gaixtoéz cer erranen dugu, hec-ere haren manuco dirade?" (1297)
- "L'enfant: Honnore ton Pere et ta mere"
"Puer: Eius initium est: Honora patrem et matrem"
"Haourra: Haren hatsea da, Ohoraltzac eure aita eta ama" (1321)

(63) Gorago ikusi bezala, nolabaiteko "askatasuna" erakutsi zuen Leizarragak erlijio arloan agertzen ziren hainbat hitz –garalko euskaldun arruntentzat– ezezagun (kultismoak, barbarismoak...) ulertarazteko formulak erabiltzean. Horrela, frantsesezko "fondament" hitza ematerakoan, beskoiztarrak "fundamenta eta lehen hatsea" idatziko du (Linschmann – Schuchardt 1900: 1990, 1294). Haurren ulermen-mallara ere egokituko du hainbat pasarte: latinezko "edissere hoc mihi paulo fusius" eta frantsesezko "declaire moy cela plus au long" "declara ieçadac hori claroquichiago" euskaratu du (Linschmann – Schuchardt 1900: 1990, 1298; gureak dira letra etzanak).

(64) Euskarazko pasarteen ondoren parentesi artean doan zenbakiak, Linschmann – Schuchardt 1900: 1990 edizioaren arabera emandako orrialdea adierazten du.

- “Le Ministre: Est-cela tout le commandement?
“Minister: Nihilne amplius restat de praecepto?
“Ministrea: Manu horretaric bada deus gehiago?” (1322)
- “L’enfant: Puis que noz corps et noz ames sont Temples du saint Esprit, que nous les conservions en toute honnesteté. Et ainsi que nous soyons chastes, non seulement de fait, mais aussi de desirs, de parolles, et de gestes. Tellement qu’il n’y ait nulle partie de nous souillée d’impudicité”
“Puer: Ex quo tum corpora nostra, tum animae templa sunt spiritus sancti, ut castam utriusque puritatem peaestemus: ac proinde non externi tantum flagitii abstinentia pudici simus: sed etiam corde, verbis, gestu denique corporis et actione. Denique corpus ab omni lascivia purum sit, animus ab omni libidine: ut nulla pars nostri impudicitiae sordibus sit inquinata”
“Haourra: Gure gorputzac eta arimác Spiritu sainduaren temple dirade-nez gueroz, bata eta bercea chahu eta pur beguirá ditzagun: eta garen caste, ez eguinez solament, baina desirez, hitzez, eta gtuz: hala non, piillardicari dagocan maneraz gutan deus maculaturic eztén” (1323)
- “Le Ministre: Quelz?”
“Minister: Quae sunt illa?”
“Ministrea: Cein dira hec?” (1345)
- “Le Ministre: N’en y a il pas certaine probation?”
“Minister: Possisne mihi scripturae testimonio id comprobare?”
“Ministrea: Scripturaz hori eracuts ahal eçaque?” (1353)

Hainbat kasutan, euskarazko eta frantseseko bertzioak bakarrik alderatuz gero, ministroaren eta haurraren arteko elkarrizketak Leizarragari gogokoegi ez zitzaion taxu handiegia zuela eman lezake.

Agerian da, beraz, euskarazko itzulpena osatzean presente izan zituela bai frantseseko bertzioa eta bai latinezkoa.

Gainerakoaz den bezainbatean, bitxikerien ontzirako utz liteke ondoko oharpena, hots, frantseseko eta latinezko *katiximek* amaieran zeramaten oititz sortatxoá gabe kaleratu zela Leizarragarena. Kimaketa horren truke, *ABC edo christinoen instructionea* delakoan tartekatu zituen gero haietako gehienak⁶⁵.

(65) “Goiceco orationea” eta “Psal. 143” (Linschmann – Schuchardt 1900: 1990, 1404-1407), “Lectionearen studiatzeracoan erraiteco orationea” eta “Psal. 25” (*idem*, 1408-1410), “lan aitzineco ohoitzá” -“Psal. 104” barne- (*idem*, 1410-1411), “lan ondoco ohoitzá” -“Psal. 117” barne- (*idem*, 1411-1412) eta “Arratseco orationea” (*idem*, 1413-1414).

Konfesionea

Normalean ahaztu egiten da kalbindarrek beren tesi erlijiosoak finkatzeko eta jakinarazteko premiak honako idazki larri hau izan zuela ondorio nagusi. Bertan dira kristau sinesmen erreformatuaren funtsezko doktrina-hariak.

Zehatzago adieraziz, "Arroxelako Fede-Konfesoia" ere deitua (1559) eta Jean Kalbinek berak idatzia, *Confession de Foy, faite d'un commun accord par les Fracois, qui desirent vivre selon la pureté de l'Évangile de nostre Seigneur Iesus Christ*⁶⁶ edo, Leizarragaren euskaran, **Jesus Christ gure launaren Evangelioo doctrina puraren araura vicitzeco desira duten Franceséc consentimendu commun batez berén fedez eguin duten confessionea** izeneko dokumentu honek berrogei ataletan xehetzen ditu fede drezatuaren gako erlijioso-ideologikoak⁶⁷.

Bai edukiगतik eta bai autore izan zuenगतik, testu arras itxia, bistan da, inolako bariatorik onartzen ez zuena. Itzultzaileek, beraz, Genevak onetsitako edozein edizio har zezaketen euren lana burutzeko, berdin-berdinak baitziren guztiak.

Edizioen arteko ezberdintasunak, zeudenetan, beste estilo batekoak ohi ziren; beskoiztarrarena lekuko.

Egia esan, Leizarragaren argitalpenetan *Testamentu Berriaren* azkenengo orrietan kokaturik egoteak ez dio gehiegi lagundu egungo irakurle euskaldunari idazkiak duen balio eskergaz oihartzan. Baina kokapenaren "arazo" hori gorabehera, besterik da nabarmenarazi nahi genuen desberdintasuna. Izatez, inprimatze-premieki, paperezko pleguak aprobetxatu nahiak edota azken orduko nahasmenduren batek behartuta, kontua da aski desitxuraturik kaleratu zela euskarazko *Konfesionea*, hau da, hasierako orrialdeak gabe eta zegokion azala eta azalaren ifrentzua beste argitalpen beregain baten bukaerara desplazatuta, hots, hara eramana eta, testuarekin inolako ezkon-

(66) Grafia-ñabarduraren bat kentuta (izenburuan: "faite", "faicte" zein "faite"), berdinak dira kontsultatutako edizio guztietako izenburuak.

(67) Ikus [http://www.euskomedia.org/PDFAnlt/mono/leiz arraga/leizarraga_biblia.pdf](http://www.euskomedia.org/PDFAnlt/mono/leiz%20arraga/leizarraga_biblia.pdf).

314271

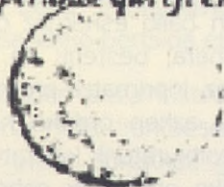
CONFESION
DE FOY,
FAITTE D'VN COMMVN
ACCORD PAR LES
FRANCOIS,

Qui desirerent viure selon la pu
reté de l'Euangile de nostre
Seigneur IESVS CHRIST.

Vr SANCT SPIRITUS
I. PIERRE III.

*Soyez tousiours appareillez à respondre à
chacun qui vous demande raison de
l'esperance qui est en vous.*

M D L X I.

Confession de foy, l.g., 1561

tzetik ez bazuen ere, harekin kaleratua. Horrek, zer esanik ez, lausotu baino ez zuen egin idazkiak zeukan garrantzia.

Jakina, edizioa zuzenago eta ulerterrazago suertatu zatekeen baldin, gure artean autonomia izatera iritsi ez zen idazlan honek⁶⁸ beste inon aurkitu ez dugun edukiari buruzko azalpen labur interesgarria orri-sortaren atarian eman izan balu.

Azala izan behar zukeenaren ifrentzuan dagoen **"Advertimendua"** izenekoaz ari gara, Linschmann eta Schuchardt-en edizioan ABCaren azken-aurreko orri gisara datorrena⁶⁹ baina, izatez, *Konfessionari* dagokiona⁷⁰.

Edonork ikus dezakeen bezala, aipatu orri horren aurreko aldean, liburuttoaren izenburua, azpitulua (erregearen gutuna iragartzen duena) eta *TB*tik hartutako aipamen bat (1. Pier. 3, 15) datoz eta ifrentzuan, berriz, "Advertimendua".

Agerian da fede erreformatura iragan zirenentzako ohar argigarria dela, Leizarragak berak prestatua ziur asko⁷¹. Hala dio: "Cer cergatic Religioneoéc utzi edo cambiatu ukan dutén eta cer daducaten ia-

(68) Azala izan behar zuenari eman zitzaion diseinuak eta errokulazioak *Konfessionea* formatu txikiko argitalpen laburra (bi dozena orrialde) baina beregaina izan zitekeela adierazten dute, ez bazuen –gehienez ere– inprimatzailearen, dataren eta argitaltoariaren datuak bildu ohi zituen inprimatze-kutxaren falta baizik. Luzeagoa (30 orrialde) baina molde beregain berekoa da, esaterako, 1561eko *Confession* delakoa (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k7935_30.image.f1.langFR). Edo, aukerak murrizturik ez uzteko (Leizarraga-Hautin bikoteak berdintsu planteatzen baitzezakeen argitalpena), beste edizio bati ere errepara lekioko: 1562ko batean, adibidez, *Confessio*ak ematen dizkio hasiera eta titulua *fede-konfessioa* bera, *Forma*, *Katexima* luzea eta *katexima* laburra barne hartzen dituen obrari (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1145_52j.image.f3.langFR).

(69) Horrela kokatua kaleratu bide ziren 1571ko aleak. Edizio akats hori dela eta, sarean kontsulta daitekeen *TB* delakoa ere orri hori gabe azaltzen da.

(70) Idazki hauek beste edozein argitalpeni erantsita ere joan zitezkeen eta, inprimatze-beharren arabera, joan ohi ziren. Aski da Vinsonek deskribatzen duen ABCari erreparatzea horretaz jabetzeko. Honela amaitzen du *Kalendrera* eta *ABC* delakoa liburuki berean bilduta dituen alearen deskribapena: "le premier ft de la feuille K est occupé au r^o par le titre *Declaration au Roi* etc., au v^o par un *advertimendua*; puis vient le texte de la *Déclaration* (2 fts) que suit la *confession de foi* jusqu'au ft L 7 v°; le dernier ft, L8 r°, contient un tableau des chiffres arabes et romains; le v^o de ce feuillet est blanc" (Vinson 1891-1898: 1984, 41-42).

(71) Frantsesezko edizioetan ez da horrelakorik.

quin nahi duenac iracur beça Confessione haur gogotuqui” (Linschmann – Schuchardt 1900: 1990, 1440).

Bestalde, *Konfesionearen* atarian dagoen **“Regueri eguin içan çayon supplicatione bat”** izeneko gutuna⁷² ez da Leizarragak idatzia, inoiz besterik adierazi izan bada ere. Kalbinen ekimenez sortua, Frantziako Henrike II.ari egindako eskabide gisako hori Théodore de Bèze teologoak erredaktatua bide da⁷³. Beskoiztarrak euskaratu baino ez zuen egin. Hitzez hitz euskaratu, alegia.

Baina itzulpena hitzez hitz burutu zuen arren, Leizarragak ez zion uko egin noizean behin “bere” logika erabiltzeari. Obratxoaren azaleko aipamena (1. Pier. 3, 15) euskaraz ematean, esaterako, beskoiztarrak *TBrako* itzulia zuen bertsioari segitu zion eta ez aurrean zeukan frantsesezko testu irenduari:

- “Soyez tousiours appareillez à respondre à chacun qui vous demande raison de l’esperance qui est en vous”.

“Çareten bethi prest ihardestera çuetan den sperançáz raçoin galde eguiten duen guciari, *emetassunequin eta reverentiarequin*” (gurea da letra etzana).

Frantsesezko pasartea, esan gabe doa, “avec douceur et reverence” hitzekin osatua zetorren *NTetako* testuan ere (ikus 1562 eta 1563ko edizioak).

Anekdotak gisa, gogoratu behar da erregeari zuzendutako gutun hau ez zela 1559an idatzia izan⁷⁴, 1560an baizik. Kalbinen obraren editoreek nabarmendu legez, “à cette époque les Français ne commençaient l’année qu’au 25 Mars. L’année 1559 ici mentionnée correspond donc à notre année 1560, l’édit (Amboisekoa) étant du

(72) Gutunaren izenburua, izatez, honako hau da “Iesus Christ gure launaren Evangelloco puritatearen araura vicitzeço desira duten Franceséc. Regueri”. Guk, dena den, inprimatzerakoan tokiz kanpo geratu zen *Konfesionearen* azpititulua hobetsi dugu gutunaren izentzat (ikus Linschmann – Schuchardt 1900: 1990, 1439).

(73) Edonola ere, “Les François qui desirent vivre selon la pureté de l’Evangile de Nostre Seigneur Iesus Christ, au Roy” izeneko gutun hau Kalbinek idatzitako obren artean agertzen da eskuarki (Cunitz, Baum, Reuss [ed.], 1893-1900, t. IX, 737-740; orain: http://archive-ouverte.unige.ch/Calvin/bf_433x_37.pdf).

(74) Hala dio hainbat ikertzaile okertzera eramane duen gutunaren barneko esaldiak: “aurthen 1559. Martchoan Amboisen emanic, çure Maiestateac publica eraci duen Edictaren araura” (Linschmann – Schuchardt 1900: 1990, 1355).

11. L'adresse au Roi, rédigée peut-être bientôt après, a conservé le chiffre 1559, tout en disant: l'an présent, l'usage ne tenant déjà plus compte de cette coupe arbitraire" (Cunitz, Baum, Reuss [ed.], 1893-1900, t. IX, 737, 2. oharra).

5.- Honaino erakutsi denaren arabera, ez dirudi Leizarragaren "iturriak", guztiak, 1562a baino lehenago argitaratuak izan zirenik; baina ez askoz beranduago ere. Urte hartan edota hurrengoan kaleratutako edizioetan leudeke, ziur asko, Leizarragak euskarazko bertsioak burutzeko baliatu zituen obra guztiak, *Testamentu Berriatik hasita Konfesioa* delakoraino, *Otoitz eklesiatikoen forma* eta *Katixima* izenekoetatik igarota.

Data horiek, gorago esan bezala, Leizarragak Eliza Erreformatuaren funtsezko testuak itzultzeko enkargua jaso zuen urtearen inguruan jarriko gintuzkete, zalantzarik gabe. Eta enkargua jasotzeaz batera, beskoiztarrak, burutu behar zuen lanaren lehendabiziko berme gisara, inprimategi garrantzitsuren batetik atera berri ziren edizio fidagarriak izango zituen eskuen artean. Zilegi da pentsatzea Genevako zeln Lyongo inprimategiren batean argitaratuak izango zirela lanok, hots, ortodoxia erreformista ongien zaintzen zen leku batekoak.

Ez da erraza, tamalez, inprimatzaile guztien –ez eta inportanteenen– edizio ororen berri izatea eta, are gutxiago, arakatu ahal izatea, orduko urteak ilunpetan ezkutatuak geratu badira, laino ilunagoetan –ahantzuraren lainoetan, maizki– geratu baitira garai haietako plegu eta argitalpen asko eta asko. Eta ezaguna da, ahantzuraz gainera, suaren eta herraren bortitza ere jasan izan zutela orduko eta sinesmen hartako protagonistek, hala frantsesek nola euskarazkoek, hala giza-haragizkoek nola paperezkoek.

Nolanahi ere den, orain arteko aztarna askok Genevako Bonnefoy-ren inprimatzailearen 1563ko edizioetara hurrerarazten dute Leizarragaren itzulpen-lanen erreferentziak bilatzean, eta ez, prebisio guztien kontra, handik urte batzuetara beskoiztarraren inprimatzaile izango zen Hau(l)tinetara.

Baina horren erabateko egiaztapenak planteatzen dituen identifikazio-bideek urrats berriak eskatzen dizkiote jadanik paperean espalorik gabe geratu den lan honi.

Iturriak

Calvin, J., (Ikus Cunitz, Baum, Reuss [ed.] 1863-1900)

Calvin, J. - Église Reformée de France:

La Bible, qui est toute la Sainte escriture du Vieil et Nouveau Testament, autrement l'ancienne et la nouvelle Alliance : le tout reveu et confere sur les textes hebrieux et grecs, 1561, Lyon, Jean Tournes (Orain: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k53622.p.image.f1.pagination.langFR>).

La Bible qui est toute la Sainte Escriture: contenant le Vieil & le Nouveau Testament, Autrement la Vieille et la Nouvelle Alliance, Geneva, François Perrin - Antoine Vincent, 1567 (Orain ondoko helbide honetan: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k53623.1.image.f1.langFR#>).

La Bible qui est toute la Sainte escriture contenant le vieil et le nouveau Testament, autrement la vieille et la nouvelle Alliance, Geneva, François Estienne, 1567 (Izenburua gorabehera, liburuki honek Bibliarik ez, baizik *Les Pseaumes mis en rime françoise* eta beste dakartza bere baitan) (<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k53627d.image.langFR>).

La Sainte Bible contenant le Vieil et Nouveau Testament: ou, la vieille & nouvelle Alliance, Lyon, Pierre Michel - L. Clemensin, 1566 (Lehen liburua: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k79025.x.r=.langFR>; bigarren liburua [barnean du NT]: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k7902.68.r=.langFR>).

Le Nouveau Testament, c'est à dire, La nouvelle alliance de nostre Seigneur Iesus Christ. Reveu & corrigé de nouveau sur le Grec, par l'avis des Ministres de Geneve. Avec Annotations revés & augmentees par M. Augustin Marlorat, Geneva, Jean Bonne-Foy, 1563 (Orain helbide honetan: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k10867.8p.r=calvin%2C+jean.langFR>).

* * *

Catechisme. C'est à dire, le formulaire d'instruire les enfans en la Chrestienté, fait en maniere de dialogue, ou le Ministre interroque, & l'Enfant respond, Geneva, Jean Crespin, 1552 (Orain helbide honetan: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k53115.1.pleinpage.r=calvin%2C+jean.f2.langFR>).

Catechisme, C'est à dire, Le formulaire d'instruire les enfans en la Chrestienté, fait en maniere de dialogue, ou le Ministre interroque, & l'Enfant respond, Geneva, Jean Crespin, 1554 (Orain

ondoko helbide elektronikoa: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1086533.image.r=pseaum.es.langFR.f287>)

Le Catechisme, C'est à dire, le formulaire d'instruire les enfans en la Chrestienté: fait en maniere de dialogue, ou le Ministre interro-gue, & l'Enfant respond, l.g., arg. g., 1562 (Orain ondoko helbi-de elektronikoa: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k114552j.image.f80.langFR.pagination>).

Le Catechisme. C'est a dire, le formulaire d'instruire les enfans en la Chrestienté, fait en maniere de dialogue, ou le Ministre interro-gue, & l'Enfant respond, 1563, in Marot, eta Beze, *Les Pseau-mes mis en rime françoise par Clement Marot & Theodore de Beze*, l.g., lean Bonnefoy, 1563 (Ikus honako helbide honetan: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k108679_2.image.langFR.f359).

Le Catechisme, C'est à dire, le formulaire d'instruire les enfans en la Chrestienté: fait en maniere de dialogue, ou le Ministre interro-gue, & l'Enfant respond, 1567, in *La Bible qui est toute la Sainte escriture [...]*, Geneva, F. Estienne, 1567 (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k53627d.image.f131.lan_gFR).

* * *

Confession de foy, faite d'un commun accord par les François qui desirent vivre selon la pureté de l'Évangile de nostre Seigneur Iesus Christ, l.g. [J. Saugrain, Lyon], 1561 (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k7935_30.image.f1.langFR).

Confession de foy, faite d'un commun accord par les François qui desirent vivre selon la pureté de l'Évangile de nostre Seigneur Iesus Christ, l.g., 1562 (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1145_5_2j.image.f3.langFR).

Confession de foy, faite d'un commun accord par les François, qui desirent vivre selon la pureté de l'Évangile de nostre Seigneur Iesus Christ, 1567, in *La Bible qui est toute la Sainte escriture contenant le vieil et le nouveau Testament, autrement la vieille et la nouvelle Alliance*, Geneva, F. Estienne, 1567 (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k53627d.image.f156.lan_gFR).

* * *

La Forme des prieres Ecclesiastiques: avec la maniere d administrer les Sacremens, & celebrer le mariage, & la visitation des mala-

des, l.g., arg.g., 1552 (<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5296Ot.r=calvin%2C+jean.langFR>)

La Forme des prieres Ecclesiastiques, avec la maniere d administrer les Sacremens, & celebren le mariage, & la visitation des malades, Geneva, lean Crespin, 1554. Orain ondoko helbide elektronikoan: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1086533.image.r=pseaum.es.langFR.f351>

La Forme des prieres Ecclesiastiques: avec la maniere d administrer les Sacremens, & celebren le mariage, & la visitation des malades, 1562, in *Confession de Foy* [...], l.g., 1562 (Orain ondoko helbide elektronikoan: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k114552j.image.langFR.f32.pagination>).

La Forme des prieres Ecclesiastiques: avec la maniere d administrer les Sacremens, & celebren le mariage, & la visitation des malades, 1563, in Marot eta Beze: *Les Pseumes mis en rime françoise par Clement Marot & Theodore de Beze*, l.g., lean Bonnefoy, 1563. (<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1086792.image.langFR.f319.pagination>)

La Forme des prieres Ecclesiastiques: avec la maniere d administrer les Sacremens, & celebren le mariage, & la visitation des malades, 1567 in *La Bible qui est toute la Sainte esriture* [...], Geneva, François Estienne, 1567 (<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k53627d.image.langFR.f119.pagination>).

Calvin, J. - Église Reformée de France-Leizarraga, J.:

Jesus Christ gure launaren Testamentu Berria, Arroxella, P. Hautin, 1571 (Orain obraren edizio faksimila: Iruña, 2007; obraren ar-gazkiak honako helbidean: http://www.euskomedia.org/PDFAnIt/mono/leiza_rraga/leizarraga_biblia.pdf)

IESUS CHRIST GURE IAUNAREN TESTAMENTU BERRIA. Othoitza ecclesiasticoen forma, Catechisme, KALENDRERA, ABC edo Christinoen Instructionea (Arroxela, P. Hautin, 1571) in Th. Linschmann eta H. Schuchardt (ed.), 1900: 1990 (Titulu guztien bertsiro elektronikoak ondoko helbidean: <http://klasikoak.armiarma.com/alfa.htm#L>).

Kalendrera, Arroxella, P. Hautin, 1571 (orain faksimila X. Kintanak prestatutako edizioan, Bilbo, 2009).

Cunitz, E., Baum, J.-W., Reuss, E. W. E. (ed.), 1863-1900, *Joannis Calvini opera quae supersunt omnia*, Brunsvigae, C.A. Schwetschke, 59 tomo (58 liburuki). Orain: http://archive-ouverte.unige.ch/vital/acces_s/manager/Repository/unige:6507f0?type%3a%22Livre%22&query=Jean+Calvin.

- Leizarraga, J.: ikus Calvin, J. - Église Reformée de France - Leizarraga, J.; ikus, halaber, Linschmann eta Schuchardt [ed.], 1900:1990.
- Linschmann, Th. eta Schuchardt, H. (ed.), 1900: 1990, *I. Leizarraga⁵ Baskische Bücher von 1571 (Neues Testament, Kalender und Abc) im genauen Abdruck*, Strassburg, 1900 (Orain: Leizarraga, J., *IESUS CHRIST GURE IAUNAREN TESTAMENTU BERRIA. Othoitza ecclesiasticoen forma, Catechismea, KALENDREERA, ABC edo Christinoen Instructionea*, Bilbo, 1990).

Bibliografia

- Barclay Squire, W., 1912, *Catalogue of printed music published between 1487 and 1800 now in the British Museum*, I eta II, Londres.
- Engammare, M., 1991, "Cinquante ans de révision de la traduction biblique d'Olivétan: les Bibles réformées genevoises en França au XVIe siècle", *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* LIII-2, 347-377.
- Kintana, X., 2007, "Gure Testamentu Berriaren aurretiko zaharrak" in *Jesus Christ gure launaren Testamentu Berria* [Arroxella, P. Hautin, 1571] obraren edizio faksimila [2007]: 49-132.
- Knörr, H., 2007, "Joanes Leizarraga. Vida y obra", in *Jesus Christ gure launaren Testamentu Berria* [Arroxella, P. Hautin, 1571] obraren edizio faksimila [2007]: 133-164.
- Lacombe, G., 1931, "De nouveau sur Liçarrague et ses collaborateurs", *RIEV* 22, 363-366.
- Lafon, R., 1943: 1980, *Le système du verbe basque au XVIeme siècle*, Donostia.
- Peter, R. eta Gilmont, J.-Fr., 1991-2000, *Bibliotheca calviniana. Les oeuvres de Jean Calvin publiées au XVIe siècle*, I, II, eta III, Geneva.
- Ruiz Arzalluz, I., 1991, "El modelo griego de Leizarraga: ¿una quimera filológica?", in J.A. Lakarra (ed.): *Memoriae L. Mitxelena Magistri Sacrum*, ASJU, Gehigarriak XIV, 107-115.
- Salaberri, P., 2007, *Leizarraga Zaharra, Leizarraga gaurkoa*, I.g., Erroteta.
- Salaberri, P., 2008, "Inprentak mintzo direnean (Millangestarrak eta euskarako liburuak)", *Karmel* 262, 95-107.
- Salaberri, P., prentsan, "Leizarragaren Kalendrerá".
- Vinson, J., 1891-1898: 1984, *Bibliographie de la Langue Basque (Volúmenes I y II)*, Donostia.